DONES PLENES DE SOMNIS

El Grup femení de la Residència d'estudiants a Paiporta (1936-1939)

CRISTINA ESCRIVÀ MOSCARDÓ

DONES PLENES DE SOMNIS

El Grup Femení de la Residència d'Estudiants a Paiporta (1936-1939)

CRISTINA ESCRIVÀ MOSCARDÓ

AJUNTAMENT DE PAIPORTA | Regidoria d'Igualtat

Fotografia de la coberta, Colònia escolar de Paiporta, 1938 (AGA)
Fotografia de la contracoberta, les germanes Garcia Treviño,
residents de l'Hort de les Palmes, 1937.
©De les imatges autores, autors, dipositaris i dipositàries

©Del textos: Cristina Escrivà Moscardó
Transcripció de textos: Grup d'Investigació de l'Associació Cultural Institut Obrer ACIO
Traducció: Antonia Tárraga Giménez i Víctor Benavides Escrivà
Disseny i maquetació: Román Sánchez
Imprimeix: iTres
Edita: Ajuntament de Paiporta
ISBN: 978-84-947933-6-3
Dipòsit legal: V-52-2018

SUMARI

PRESENTACIÓNS INSTITUCIONALS 9
INTRODUCCIÓ 13
1. LA RESIDÈNCIA DE SENYORETES DE MADRID, 1915-1936 17
2. LA RESIDÈNCIA ES TRASLLADA DE MADRID A PAIPORTA 21
3. EL COMITÈ DE LA RESIDÈNCIA. DONES LLUMINOSES 29
4. REGINA LAGO. PRESIDENTA DEL COMITÉ 33
5. TERESA ANDRÉS 37
6. AURORA ARNÁIZ 39
7. PILAR DE BULNES 43
8. MARIA DE LA ENCARNACIÓN FUYOLA 45
9. ERNESTINA GONZÁLEZ 49
10. L'HORT DE LES PALMES I APUNTS SOBRE PAIPORTA 53
11. LA RESIDÈNCIA DE L'HORT DE LES PALMES 63
12. PERSONAL DE L'HORT DE LES PALMES 69
13. RESIDENTS DE L'HORT DE LES PALMES 73
14. VIDA EDUCATIVA I SOCIAL 83
15. DONES DE L'AVENIR 87
16. PROFESSORES I ASSIGNATURES 91
17. L'INSTITUT OBRER I LA RESIDÈNCIA 103
18. LA RESIDÈNCIA EN LA MEMÒRIA 105
19. PAIPORTA EN EL RECORD 109
20 LA RESIDENT MARIA LUISA GARCÍA TREVIÑO 115
21. ENTREVISTES A FAMILIARS DELS ESTATGERS DE L'HORT 143
22. NOVA DIRECCIÓ DEL GRUP FEMENÍ DE LA RESIDÈNCIA D'ESTUDIANTS 153
23. MERCEDES MAESTRE 155
24. MARIA MOLINER 161
25. MARIA LUISA ABAD 163
26. CONCLUSIÓ 165
27. BIBLIOGRAFIA 169
28. AGRAÏMENTS 175
29. ARXIUS CONSULTATS 177
30. ÀLBUM FOTOGRÀFIC 179

LA LLUM FUGAÇ DE LA RESIDÈNCIA DE SENYORETES

La Segona República va dur grans avanços socials, educatius, culturals i sanitaris al nostre país. Però, si hem de destacar alguns d'ells, possiblement els més remarcables siguen els que significaren tota una revolució per a les dones: accés a l'educació, llibertat per a divorciar-se, despenalització de l'avortament, accés a càrrecs polítics i, per descomptat, el dret a votar.

Poques persones coneixien en profunditat, fins ara, amb la publicació d'aquesta investigació, que Paiporta va ser testimoni i protagonista d'un dels projectes educatius i d'emancipació de les dones més ambiciosos de la Segona República. El 1937, es va traslladar al nostre poble la Residència de Senyoretes, molt prop d'ací, a l'Hort de les Palmes.

Aquestes residències eren molt avançades i progressistes per a la seua època, perquè pretenien que les dones pogueren estudiar i formar-se en una societat encara molt patriarcal. I sempre des del prisma d'una educació basada en el respecte i en els valors republicans: la tolerància, la igualtat i la llibertat.

Una cosa tan bàsica i quotidiana en el present com és aquesta suposava tota una revolució en el context d'una Espanya endarrerida en molts aspectes. El nostre país despertava els valors igualitaris i humanistes. Aquell despertar va acabar en el malson d'una violenta reacció dels sectors més rancis i conservadors, que conduïren al nostre país a la foscor de la guerra i als 40 anys posteriors de dictadura feixista. La Residència de Senyoretes fou una d'aquelles llums fugaces, que ara rescatem per a adonar-nos-en que nosaltres, paiportines, paiportins, valencianes i valencians, també fórem això. I ens ho arrabassaren.

Estic segura que Maria Luisa, Tomasa, Gloria, Carmen, Elvira, Julia, Rosario, Pepita, Esther i tantes altres dones que passaren per la residència de l'Hort de les Palmes varen viure moments i experiències inoblidables a Paiporta, possiblement les millors de les seues vides.

I estic segura que eixes dones, varen deixar la llavor al nostre poble perquè hui algunes estiguem ací com a dones lliures, i que continuem lluitant i treballant per la igualtat.

Isabel Martín Gómez
Alcaldessa de Paiporta

DONES QUE SOMIEN. SOMNIS D'AHIR I DE HUI

Les dones sempre hem tingut somnis. Hem somiat amb un món millor, amb tindre un futur. Hem somiat una societat on poguérem viure en igualtat de drets i oportunitats, en una vida més justa per nosaltres i les nostres descendents.

Durant la República estos somnis començaren a fer-se realitat. Moltes dones van tindre l'oportunitat de ser protagonistes de la història. Se'ls va oferir la possibilitat de formar-se i de participar en la societat. Van ser dones pioneres, valentes, que es van empoderar per iniciar projectes i camins mai recorreguts per dones.

La Residència de Senyoretes va ser el primer centre oficial on es fomentava l'educació superior de les dones a Espanya. Quan va començar la guerra civil es va traslladar de Madrid a Paiporta. Eixos 3 anys eixes dones van conviure amb el nostre poble. Eren dones que trencaven estereotips i obrien portes a la llibertat, el progrés i la cultura de les dones amb menys recursos.

La història, escrita per hòmens, i el franquisme s'encarregaren d'esborrar qualsevol indici de fets com l'esmentat, que qüestionaven el seu model de societat, un model on les dones havien d'estar sotmeses a la voluntat dels altres.

Quan des de la Regidoria d'Igualtat em vaig assabentar de la possibilitat que a Paiporta hagués ocorregut un fet històric tan important per a les paiportines, i a l'hora tan desconegut pel nostre poble com el que recollim en este llibre, no vaig dubtar a encarregar l'estudi del qual este llibre és el resultat.

És una gran satisfacció haver participat d'este projecte, on rescatem de l'oblit la història del nostre poble, i afegim uns paràgrafs a la història de les dones al nostre país.

Amb este llibre recuperem els somnis d'eixes dones valentes i lliures que somiaren un món millor, un món on caben totes i tots.

Maribel Albalat Asensi
Regidora de Benestar Social i Igualtat

INTRODUCCIÓ

En l'estiu de 1936 s'inicia la guerra i amb ella l'última etapa de la Residència de Senyoretes, que conclou amb el triomf de l'exèrcit liderat per Francisco Franco.

Sobre la Residència de Senyoretes, durant la Guerra Civil, a penes existeix bibliografia, i sobre l'exili de les persones residents, solament algunes biografies aïllades dels homes i dones més representatives, però que no abasta el conjunt de la pèrdua intel·lectual patida amb el final de la República. Sembla que, en paraules d'Arturo Fernández Domínguez,[1] "aquesta etapa o període històric de la Residència no interessa destacar-la; sinó, tot el contrari, ocultar-la i silenciar-la com durant el franquisme; és massa important i compromesa per als seus interessos (polítics i econòmics) i els de l'Espanya oficial".[2]

Sobre el Grup Femení de la Residència d'Estudiants existeix abundant bibliografia de les diferents etapes, que abasten des de 1915 a 1936, sent una part important de la història contemporània, que aprofundeix en l'educació i el feminisme espanyol. Però la continuïtat de la Residència entre els anys 1936 a 1939 –la seua última etapa– fins ara no s'havia estudiat en profunditat. Quan em van proposar des de la Regidoria de Benestar Social i Igualtat de Paiporta que duguera a terme la recerca de la història de la Residència de Senyoretes en el període de la Guerra Civil, va estar per a mi un privilegi. 82 anys després, hem iniciat un recorregut pels arxius i biblioteques de l'Estat, al costat de la utilització de les fonts orals, com a recurs de recerca.

Diverses preguntes em van sorgir per a intentar donar resposta al qui, com, quan i per què, la Residència es va traslladar a Paiporta.[3] Després de més de dos anys de recerca, presentem el resultat centrat en la Residència de l'Hort de les Palmes, des que el Grup Femení de la Residència d'Estudiants arriba a Paiporta en 1937, i reconstrueix la història de la Residència de Senyoretes en clau obrera.

---

1 Fill de l'exili republicà i socialista espanyol i "institucionista". Doctor en Dret i ex-professor titular interí d'Història del Dret Espanyol en la Facultat de Dret de la Universidad de Málaga.

2 Article publicat el 23 d'octubre de 2013, http://www.loquesomos.org/mirada-historica-sobre-alberto-jimenez-fraud-y-la-residencia-de-estudiantes.

3 En realitat, el municipi que va acollir la Residència és Picanya, València.

El resultat ha tret a la llum noms de dones que van tenir relació amb la Residència des de 1936 fins a 1939 (Comité, residents, professores i personal auxiliar). En diversos apartats s'anoten les seues trajectòries de vida. La majoria de les dones que van ser protagonistes, i de les que cal conservar la seua memòria per a afermar el relat de la dona republicana, no són conegudes. Dones que el franquisme va invisibilitzar amb la seua política del nacionalcatolicisme i de les quals no han transcendit les seues importants trajectòries de vida.

Moltes residents amb la derrota republicana es van marxar a l'estranger. Unes altres van entrar en un particular exili interior i altres van assumir el rol franquista, ja siga per convicció o per supervivència. Dones militants i no militants, però totes elles compromeses amb el progrés personal i col·lectiu.

La metodologia emprada per al present treball ha consistit en la recerca dels documents que s'han anat rescatant. Un treball empíric que s'ha anat contrastant, comprovant i creuant les dades obtingudes. Els documents consultats, que al principi són documents morts, quan es lligen i s'interpreten cobren vida, els quals es converteixen en detonants per a continuar la recerca, i açò és el que ha anat ocorrent. És per açò que ha anat donant fruits progressivament, encara que no es pot donar per conclòs en haver aparegut, en diferents arxius internacionals, un fullet sobre la Residència que queda pendent d'estudi. Tot un marc complex, en aparéixer en el transcurs de la recerca vinculacions amb altres actors implicats, que converteixen el projecte en fractal. Cal tenir en compte que el 75% d'aquesta recerca parteix de fonts primàries, incloent fonts orals, que cal documentar per a així convertir-la en història oral, amb la finalitat de rescatar la memòria d'allò perdut. La memòria escrita de les residents Aurora Arnáiz i Pilar Coll, al costat del testimoniatge arreplegat l'any 2017 de la resident a Paiporta en 1937-1938, María Luisa García Treviño, han aportat molta informació.

Per tant el present treball, principalment s'ha centrat a arreplegar i analitzar fonts bibliogràfiques i d'hemeroteques, així com documents arxivístics i testimonis de protagonistes centrats en la Residència de l'Hort de les Palmes. Una aportació amb noves dades sobre la Residència de Senyoretes que en recerques anteriors no havien estudiat el seu funcionament durant el període de la Guerra Civil.

La majoria de les dones que van ser responsables del projecte podrien ser dignes representants del moviment feminista a Espanya durant la dècada dels anys 1930. Unes, com

Mercedes Maestre, Teresa Andrés o María Moliner, eren professionals amb èxit i havien aconseguit el respecte laboral dels seus companys. Unes altres eren el futur del país, i es formaven per a aconseguir, entre totes, els canvis necessaris perquè Espanya fóra una nació en igualtat de gènere.

Les residents que van viure en l'Hort de les Palmes des de finals de 1936 fins a l'inici de 1939, tenien unes característiques diferenciades de la idea que en l'actualitat existeix sobre el Grup Femení de la Residència d'Estudiants madrileny, dirigit per María de Maetzu. Eren xiques d'extracció obrera, arribades de fàbriques i tallers, a les quals se'ls oferia la possibilitat d'estudiar en un ambient cultural, i seguia la mateixa metodologia que va instaurar la Residència, però amb una diferenciació clara, totes elles estaven becades per l'Estat.

Amb la marxa del Govern a Barcelona, diversos espais que s'havien utilitzat en la capitalitat de València des de novembre de 1936 fins a octubre de 1937, van tenir altres usos. I és així com la Casa de la Cultura instal·lada en el carrer de La Pau, que va donar refugi a la intel·lectualitat més prestigiosa de l'Espanya republicana, ara residint a Barcelona, es va utilitzar a suggeriment de la Junta per a Ampliació d'Estudis, per a augmentar les funcions de la Residència, i instal·laren al carrer de La Pau, número 42, la Residència d'Estudiants d'homes i dones a la fi de l'any 1937.

En la dona republicana que va viure la guerra hi havia un clar canvi en la seua relació amb la societat, adoptant un paper que al seu torn va provocar un nou discurs, una nova imatge. Van prendre la paraula i amb ella els espais de poder. La visibilitat de les dones com a protagonistes del canvi va ser evident, van acabar amb la idea que la dona era un ésser humà de segon ordre. A València, moltes dones van continuar els estudis iniciats en altres capitals de l'Estat lleial.

Eren dones activistes políticament, com els nous temps exigien. Eren dones responsables que van col·laborar des de la rereguarda per a guanyar la guerra a través d'organitzacions antifeixistes, al mateix temps que s'instruïen. També, les menys, van viure al refugi de la Residència a València, o simplement es van desvincular de la República, i van passar a l'Espanya de Franco, o van eixir a l'estranger o van desaparéixer de l'activitat pública durant la contesa.

El present treball de recerca, en el complex marc històric, no pretén ser una memòria de la guerra, sinó la memòria de la civilització de la cultura republicana. Amb ell, hem volgut divulgar l'obra realitzada i reivindicar les dones que van perdre la guerra. Unes derrotades, unes altres mantenint discretament la flama i l'esperança de la llibertat.

Cal reivindicar els qui recitaven a Lorca i ens parlaven de la modernitat dels anys 1930; a les joves que, anteriorment a la Segona República, no van poder anar a escola, més enllà dels dotze anys, i que es van posar a treballar de nou com a domèstiques o en fàbriques i tallers, quan va acabar la contesa. Cal reivindicar-les, tot i que segrestades per la por no parlaven als seus descendents de la millor etapa de les seues vides, la guerra.

Recordar-les és una obligació, elles van fer la història, nosaltres ho sabem i el nostre deure és transmetre-la a les noves generacions.

1. LA RESIDÈNCIA DE SENYORETES DE MADRID, 1915-1936

La història de la Residència de Senyoretes s'inicia al maig de 1915. María de Maeztu,[1] la seua directora, va ser la figura determinant de l'èxit aconseguit.

La demanda per a accedir a la Residència va ser gran. En estar centralitzats a Madrid els diferents estudis de Ciències i Humanitats, les joves de províncies que aspiraven a tenir una educació universitària havien d'allotjar-se en la capital, i no hi havia cap lloc millor que la Residència, que donava seguretat als pares i mares de les joves alumnes. Encara que no totes desitjaven accedir a una professió liberal, unes altres tan sol pretenien realitzar estudis d'educació secundària, i adquirir així la distinció d'haver estudiat en la Residència, sinònim de cultura i modernitat.

La proclamació de la Segona República a l'abril de 1931 va donar un impuls a la Residència. Amb el nou Estat, replet d'ambicions progressistes, les dones van aconseguir el vot, amb el qual es va treballar per a aconseguir la igualtat. Una conquesta que reconeixia el seu dret bàsic de ciutadanes, per a deixar de ser súbdites. La majoria de les residents se'l van prendre com un compromís actiu i algunes d'elles no es van limitar a votar cada cert temps, sinó que es van implicar en la vida política. Tenien en la República el futur que calia defensar.

En resum, una institució amb cert elitisme, dedicada a la formació cultural i intel·lectual, en un allotjament agradable. Una obra reeixida iniciada el 1915 per la Junta per a Ampliació d'Estudis i Investigacions Científiques JAE, que durant la Segona República va tenir la seua eclosió i la seua continuïtat pràcticament fins a finalitzar la contesa, i que en el curs 1935-1936 havia allotjat a 250 residents.

1 Maria de Maeztu Whitney va néixer a Vitòria el 1881, morint a l'Argentina l'any 1948. Mestra i pedagoga va formar part de l'Institut-Escola i va ser la primera directora de la Residència de Senyoretes, també va fundar el *Lyceum Club Femenino*.

Amb l'esclat de la Guerra Civil les activitats de la Residència de Senyoretes es van veure afectades. Una vegada fracassat el colp d'Estat de juliol de 1936, Madrid es va convertir en el primer objectiu a batre per part dels revoltats. La capital era una ciutat assetjada que estava en el nucli de la guerra més dura fins a aqueix moment coneguda. Amb aquest ambient es va fer necessari traslladar la Residència, –propera al front de batalla–, la qual cosa van fer les residents per carretera ja que, a partir de novembre de 1936 era l'accés més segur, en estar les comunicacions per via fèrria bombardejades assíduament i quan no, reservades per a l'exèrcit.

Antiga Residència de Senyoretes, actual *Fundación José Ortega y Gasset-Gregorio Marañón,* Fortuny, 53, Madrid, 2015. ACIO

Placa indicativa de l'activitat de la Residència de Senyoretes de Madrid dirigida per María de Maeztu fins a 1936. Madrid, 2015. ACIO

Ministeri d'Instrucció Pública, 1936. ACIO

2. LA RESIDÈNCIA ES TRASLLADA DE MADRID A PAIPORTA

Encara que en algunes publicacions s'ha escrit que la Residència va deixar de funcionar durant la Guerra Civil, açò manca de fonament ja que proves documentals i fonts orals demostren que malgrat les desfavorables circumstàncies que embolicaven la guerra, la Residència va continuar funcionant fins a març de 1939. Per tant, s'obri una nova fase de la Residència, dins d'una revolució i d'una guerra.

Per si hi ha algun dubte, en l'entrevista realitzada a la resident María Luisa García Treviño aquesta assegura que a més, durant un temps, ella i la seua companya Gloria Rubio també es van traslladar de Paiporta a València per a ajudar en el menjador de la secció de xics de la Residència. Però, reprenguem la història. Uns dies després d'iniciada la guerra, la premsa va incloure un anunci en els següents termes: "La Residència de Senyoretes depenent de la Junta per a Ampliació d'Estudis, establida en el carrer de Fortuny número 30, ha ofert a la Direcció general de Seguretat els seus locals per a establir en ells, si és necessari, un hospital d'urgència".[1]

Al setembre de 1936 la seua directora, María de Maeztu, va ser destituïda del seu càrrec, –al mateix temps que ella presenta la seua dimissió– i en el seu lloc es va nomenar un Comité presidit per Regina

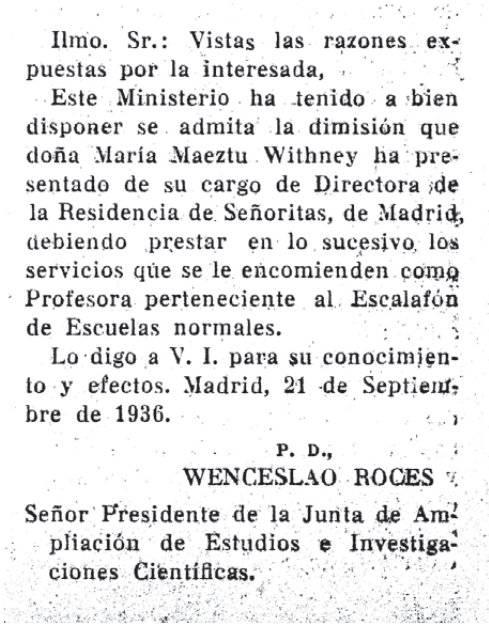

Ilmo. Sr.: Vistas las razones expuestas por la interesada,

Este Ministerio ha tenido a bien disponer se admita la dimisión que doña María Maeztu Withney ha presentado de su cargo de Directora de la Residencia de Señoritas, de Madrid, debiendo prestar en lo sucesivo los servicios que se le encomienden como Profesora perteneciente al Escalafón de Escuelas normales.

Lo digo a V. I. para su conocimiento y efectos. Madrid, 21 de Septiembre de 1936.

P. D.,
WENCESLAO ROCES

Señor Presidente de la Junta de Ampliación de Estudios e Investigaciones Científicas.

Ordre admetent la dimissió de María Maeztu Withney, del càrrec de Directora de la Residència de Senyoretes madrilenya. *Gaceta de Madrid* n. 266. ACIO

1 *Ahora*, 24 de juliol de 1936, p. 8.

Lago. Paral·lelament als esdeveniments bèl·lics, es va decidir traslladar la Residència a València, la qual cosa es va aconseguir al començament de 1937, seguint al Govern Republicà.

I, si l'escenari conceptual abans de la guerra converteix la Residència en un centre dirigit a una classe mitjana acabalada, no ocorre el mateix sota la direcció del Comité que ja no utilitza la paraula senyoretes, emprant la denominació originària de Grup Femení de la Residència d'Estudiants, més adequada a l'actualitat que es vivia en la República.

Iniciada la guerra, en la Residència madrilenya va entrar en funcionament un taller per a arreplegar i arreglar roba dirigit a persones sense recursos econòmics, i es va obrir una via de préstecs d'honor a residents i antigues residents. Açò queda plasmat en la documentació consultada, a través de xicotetes quantitats econòmiques que es presten i retornen les residents de València entre 1937 i 1938.

Les alumnes que formaven el Comité estaven impregnades de l'esperit de *la casa*, com era coneguda per les residents. Un potent esperit corporatiu, lleial i amb fermes conviccions en la funció educadora.

L'organització inicia el trasllat a Paiporta en novembre-desembre de 1936 i, a principi de febrer de 1937, les joves residents ja estan instal·lades en l'Hort de les Palmes. L'antiga resident Pilar Coll va ser la garant de la Residència fins a la fi de 1938, ella va deixar escrit:

> En començar la guerra em vaig traslladar del meu estiueig de Gandia a Madrid i els primers dies vaig estar treballant en una guarderia que es va instal·lar en la *Casa de Campo* per a xiquets malalts. En abandonar María de Maeztu la Residència, es va formar un Comité del que em van demanar formar part. Ens entrevistem amb els membres de la JAE per a sol·licitar-los que els edificis de la Residència s'utilitzaren per a diferents treballs al servei de la Residència. Se'ls va demanar també que ja que havien començat les confiscacions d'edificis, sol·licitaren a l'Ambaixada nord-americana que protegira amb la seua bandera l'edifici de Miguel Ángel 8, al qual van ser traslladats els objectes de valor que deixaven durant l'estiu les residents en els altres edificis. El Comité esmentat es va formar

Pavelló de la Residència del carrer Miquel Àngel 8, actual *Instituto Internacional Americano*, Madrid, 2015. ACIO

amb Regina Lago com a directora, així com Aurora Arnáiz, Esperanza González, Teresa Andrés i jo.[2]

Ernestina González Rodríguez, Teresa Andrés i Encarnación Fuyola, membres de la Institució van completar el Comité efectiu. Les dones institucionistes van treballar en l'àmbit general del projecte educatiu, però moltes vegades des de l'ombra.

L'antiga resident i professora, María del Pilar de Bulnes Martínez de Alegría, va ser nomenada delegada de la Residència a Paiporta. En la Residència de Madrid es va quedar part del servei, a més de la comptable Lucía Calvillo.

2 ZULUETA, Carmen de; MORENO, Alicia, *Ni convento ni college. La Residencia de Señoritas*, Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Asociación de Amigos de la Residencia de Estudiantes, 1993, pp. 235-236.

Pilar Coll continua el seu testimoniatge amb aquestes paraules:

> En intensificar-se els bombardejos de Madrid, es va decidir traslladar el grup de xiques i les residents que no podien tornar a les seues cases, a una finca a Paiporta, prop de València. A mi em van encarregar la direcció del grup i les seues activitats. Aquestes van consistir en classes fetes per les residents i per mi, de manera que aconseguiren que algunes de les xiques ingressaren al nou batxillerat [Institut Obrer], cal aclarir que cap dels components del Comité rebíem sou algun.[3]

El document que transcrivim, investigat en l'*Archivo de la Residencia de Señoritas. Fundación José Ortega y Gasset-Gregorio Marañón*, indica la nova adreça de la Residència, clau per a ubicar l'espai triat.

- *Evacuación, Núñez de Balboa [Esquina a Goya]*
- *Delegación de Orden Público, Comandante Vega*
- *Esperanza González, Plaza del Temple, JSU*
- *Residencia, Hort de les Palmes, Paiporta*

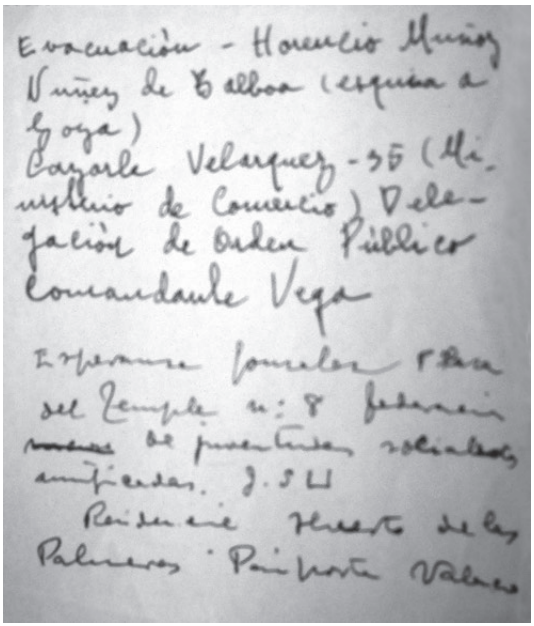
Evacuación - Horacio Muñoz
Núñez de Balboa (esquina a
Goya)
Cayarle Velarquez - 35 (Mi-
nisterio de Comercio) Dele-
gación de Orden Público
Comandante Vega
Esperanza González Plaza
del Temple n: 8 [illegible]
[illegible] de juventudes socialistas
unificadas. J.S.U.
Residencia Huerto de las
Palmeras · Paiporta Valencia

Anotació manuscrita amb l'adreça de l'Hort de les Palmes. ARSFJOGGM

3 *Ibid.* pp. 235-236..

Una publicació de la Junta per a Ampliació d'Estudis i Investigacions Científiques, s'expressa de la següent manera per a justificar el trasllat del Grup Femení de la Residència d'Estudiants:

> La necessitat d'atendre als nombrosos xiquets que a Madrid es van veure privats d'assistència en els primers mesos de la guerra, va fer utilitzar els pavellons i el menjador del Grup Universitari com a guarderia infantil. El Grup femení de la Residència es va traslladar temporalment al poblet de Paiporta (València), on realitza una interessant labor cultural: assaig de fusió, en vida col·lectiva, de nuclis de xiques de diferent procedència cultural (estudiants, obreres, camperoles); classes d'estudiants i professors per a les xiques de la Residència i per al poble (matemàtiques, geografia i història, gramàtica i redacció, francés, lectures comentades i literatura, ciències físiconaturals, història de l'art i de la cultura, taquimecanografia, etc.); conferències de personalitats destacades i xarrades sobre temes generals. S'ha organitzat, a més, un curs de costura. En col·laboració amb el Ministeri d'Agricultura, s'han iniciat assajos d'avicultura, d'apicultura, de cunicultura, etc. Les alumnes –moltes d'elles obreres i camperoles– reben beques del Ministeri d'Instrucció Pública.[4]

El dia que van decidir eixir de Madrid, les joves endevinaren que anaven a entrar en un nou període de vida per una porta oberta a l'educació.

En la Residència, instal·lada en l'Hort de les Palmes, totes les dones van ser protagonistes. Les joves, animades per la moderna estètica de les professores, allunyada de la recordada en la seua infància repleta de dogmes religiosos, tenien il·lusió en el viatge. Les xiques es van comprometre amb la República, dominant la por a la guerra, afrontant el present i mirant cap al futur.

El pas de la història deixa petjades i gràcies a les fonts que han arribat a les nostres mans sabem com es va produir el trasllat a l'Hort de les Palmes.

La documentació consultada en l'Arxiu de la Residència de Senyoretes, dipositada en la Fundación Ortega i Gasset-Gregorio Marañón, té una certa uniformitat, però la seua signatura no correspon a la cronologia d'aquesta, la qual esta formada per una

4 ÁLVAREZ SANTULLANO, Luis, "Junta para Ampliación de Estudios e Investigaciones Científicas", *Tierra firme. Revista de la Sección Hispanoamericana del Centro de Estudios Históricos*, n. 3-4, 1937, pp. 594-595.

xifra total de 184 pàgines que incloïen informació del "Grup Femení de la Residència d'Estudiants de Paiporta", a la qual posteriorment se suma el "Grup de València", també denominat la "Casa de València", al carrer de La Pau.

Les pensions que les residents van abonar entre 1936 i 1937 es van establir en 200 pessetes, inclosos els serveis que s'oferien en la Residència de Madrid. Les llistes amb els noms de les residents van des del mes de gener de 1937 fins a gener de l'any 1939. En el transcurs de 1938 es va augmentar la pensió a 250 pessetes.

Destaquem que el bloc corresponent a la documentació de Paiporta s'inicia amb la llista d'objectes que cal traslladar de Miguel Ángel 8. Des de jocs de taula fins a llibres per a la Biblioteca. Per a la Casa de València, Pilar Bulnes posa un número amb un cercle per ordre d'importància en la mercaderia que sol·licita a Madrid, sent el més destacat: coberts, matalassos, mantes i coixins... la data és de desembre de 1937. Signa la conformitat Pilar Bulnes. Tot queda registrat en una còpia del Llibre auxiliar de caixa de València i Paiporta, fins a gener de 1939.

Gràcies a la gestió administrativa sabem que també la Residència va rebre préstecs econòmics de l'Institut Obrer i que, al mateix temps, aquesta atorgava préstecs a les residents. Els assentaments comptables relaten els pagaments realitzats als proveïdors i al personal auxiliar, noms que no estan complets i que s'han anat recuperant a través d'altres documents i de testimonis orals.

La comptable Lucia Calvillo va escriure en 1938 al doctor Luis Calandre, delegat de la Junta per a Ampliació d'Estudis a Madrid, un informe en el qual detallava el procés de transformació i els nomenaments de personal de la Residència de Senyoretes durant la guerra i, sobre el trasllat de la Residència a Paiporta, expressava el següent:

> Les residents instal·lades en el pavelló de Rafael Calvo, van estar en ell fins a gener de 1937 en què, per ordre ministerial, van ser evacuades a Paiporta (València). A Madrid va quedar el porter de la Residència, Habencio Martín i la comptable, Lucía Calvillo. Al porter, perquè atenguera els edificis, la Residència li va abonar el sou corresponent. La comptable, per raons particulars, no li era possible l'evacuació i va quedar al càrrec de quants assumptes sorgiren. Segueix portant la comptabilitat, amb el que li envien les cases de València i

Paiporta. A l'abril de 1938, cessa el Comité nomenat al setembre de 1936, formant-se una comissió directora de la Residència.[5]

Al desembre de 1937, la Residència s'amplia a la Casa de la Cultura, en el carrer de La Pau 42. A l'abril de 1938 es remodela el Comité, passant a denominar-se Comissió, entrant en aquesta Felicidad Odriozola. A la fi de desembre de 1938, s'acorda el nomenament d'una nova Comissió encarregada dels grups femenins (Residència d'Estudiants) de Paiporta (València) i València capital.[6] Mercedes Maestre, María Moliner i María Luisa Abad van ser les encarregades de la seua continuïtat. Després de la guerra, el Grup Femení de la Residència d'Estudiants va desaparéixer. El 15 de febrer de 1940 va tornar a obrir les seues portes a Madrid, però aquesta vegada sota la direcció de Matilde Marquina García, membre de la Secció Femenina de la Falange. Va prendre, llavors, el nom de Col·legi Major Santa Teresa de Jesús, ja sense cap vinculació als ideals pedagògics que l'havien impulsat anys abans.

5 Signatura 60/4/2, Arxiu de la Residencia de Señoritas. Fundación José Ortega y Gasset-Gregorio Marañón. ARSFJOGGM
6 *Gaceta de la República*, n. 1, de l'1 de gener de 1939, p. 8.

Lo que participo a V. E. para su conocimiento, notificación a los interesados y demás efectos. Madrid, 20 de Septiembre de 1936.

ANGEL GALARZA

Señor Director general de Seguridad.

MINISTERIO DE INSTRUCCION PUBLICA Y BELLAS ARTES

ORDENES

Ilmo. Sr.: En uso de las facultades conferidas a este Ministerio por el Decreto presidencial de 18 del pasado mes de Agosto (GACETA del 19), se nombran Inspectores interinos de Primera enseñanza de la provincia de Jaén a D. Diego Cabrera Torre y a D. Francisco Pérez Ruiberri, Maestros de Castillar de Santisteban y Santo Tomé, respectivamente, quienes por tal concepto percibirán, cada uno de ellos, el sueldo anual de entrada de 5.000 pesetas; pudiendo optar, si así lo desean, entre la percepción de estos emolumentos o los que percibían en razón al cargo oficial que venían desempeñando.

Lo digo a V. I. para su conocimiento y demás efectos. Madrid, 21 de Septiembre de 1936.

P. D.,
WENCESLAO ROCES

Señor Director general de Primera enseñanza.

Ilmo. Sr.: Vistas las propuestas formuladas por la Inspección de Primera enseñanza de Madrid sobre creación definitiva de las plazas de Maestros y Maestras nacionales que se consideran precisas para atender debidamente a los numerosos niños y niñas comprendidos en la edad escolar que en las actuales circunstancias se ven privados de enseñanza; y teniendo en cuenta que se dispone de todos los elementos necesarios para su instalación e inmediato funcionamiento y que los respectivos Ayuntamientos están conformes con cuantas obligaciones sobre el particular les son propias,

Este Ministerio ha resuelto:

1.º Que se consideren creadas con carácter definitivo, y con destino a las Escuelas o Grupos escolares que se detallan, las siguientes plazas de Maestros y Maestras nacionales:

Arganda (Madrid).—Una de Maestro y otra de Maestra en el barrio de la Poveda.

Canillas (Madrid).—Calle del Marqués de Torrelaguna, una graduada mixta, con cinco secciones, a base de las dos unitarias de la calle de Angel Muñoz y las mixtas de Panderón y Barranquera, creándose una plaza de Maestra.

Colmenar Viejo (Madrid). — Grupo "Catorce de Abril", ampliación de dos secciones a cargo de Maestra.

Madrid (capital).—Diego de León, número 32, una graduada mixta con siete secciones, tres de Maestra y cuatro de Maestro, con Dirección única a cargo de Maestra, la que disfrutará de la remuneración de 500 pesetas.

Madrid (capital).—Grupo "Ruiz Jiménez", una graduada con ocho secciones, dos de párvulos y seis de niñas, y una Directora sin grado, que disfrutará la remuneración de 500 pesetas.

2.º Que el gasto que estas creaciones supone sea con cargo al crédito resultante de la separación definitiva de sus respectivos Escalafones de los Maestros y Maestras nacionales de la provincia de Navarra, acordada por Decreto de 12 del actual, en virtud de lo dispuesto en el artículo 1.º del de la Presidencia del Consejo de Ministros de 21 de Julio último.

Lo digo a V. I. para su conocimiento y efectos. Madrid, 21 de Septiembre de 1936.

P. D.,
WENCESLAO ROCES

Señor Director general de Primera enseñanza.

Ilmo. Sr.: Como medida transitoria, y en tanto se disponga de manera definitiva cuál haya de ser la organización y orientación general de las Residencias de estudiantes que el Estado tiene establecidas,

Este Ministerio ha tenido a bien disponer:

1.º Que en la Residencia de Señoritas, de Madrid, se cree un Comité integrado por doña Encarnación Fuyola, doña Teresa Andrés y doña Ernestina González, que representarán a las antiguas residentes, y doña Aurora Arnáiz, doña María Luisa Alvarez, doña Esperanza González, doña Pilar Coll y doña Laura Busca, en representación de las residentes actuales.

2.º Que, con carácter provisional, se haga cargo de la Dirección de dicha Residencia y de la Presidencia del Comité anteriormente nombrado doña Regina Lago García, quien no tendrá derecho a percibir ninguna remuneración especial por el servicio que ahora se le confiere y conservará su destino actual como Jefe de Sección del Museo Pedagógico Nacional.

3.º Dicho Comité tendrá como misión:

a) La depuración del personal de todas clases adscrito a la Residencia y nombramiento de quienes deben sustituirle.

b) Desempeñar las gestiones de carácter técnico, económico y administrativo necesarias para el normal funcionamiento de la Residencia, tanto en su régimen interno como en su relación con la Junta de Ampliación de Estudios.

Lo digo a V. I. para su conocimiento y demás efectos. Madrid, 21 de Septiembre de 1936.

P. D.,
WENCESLAO ROCES

Señor Presidente de la Junta de Ampliación de Estudios e Investigaciones Científicas.

Ilmo. Sr.: En uso de las facultades conferidas a este Ministerio por el Decreto presidencial de 18 del pasado mes de Agosto (GACETA del 19), se nombran Inspectores interinos de Primera enseñanza de la provincia de Almería a D. José Ucedo Rubio y a D. Fernando Ortiz Rodríguez, quienes por tal concepto percibirán, cada uno de ellos, el sueldo anual de entrada de 5.000 pesetas; pudiendo optar, si así lo desean, entre la percepción de estos emolumentos o los que percibían en razón al cargo oficial que venían desempeñando.

Lo que comunico a V. I. para su conocimiento y efectos consiguientes. Madrid, 14 de Septiembre de 1936.

P. D.,
WENCESLAO ROCES

Señor Director general de Primera enseñanza.

Ilmo. Sr.: Vistas las razones expuestas por la interesada,

Este Ministerio ha tenido a bien disponer se admita la dimisión que doña María Maeztu Withney ha presentado de su cargo de Directora de la Residencia de Señoritas, de Madrid, debiendo prestar en lo sucesivo los servicios que se le encomienden como Profesora perteneciente al Escalafón de Escuelas normales.

Lo digo a V. I. para su conocimiento y efectos. Madrid, 21 de Septiembre de 1936.

P. D.,
WENCESLAO ROCES

Señor Presidente de la Junta de Ampliación de Estudios e Investigaciones Científicas.

Disposició sobre la creació del Comitè de la Residència de Senyoretes. *Gaceta de Madrid* n. 266. ACIO

3. EL COMITÉ DE LA RESIDÈNCIA. DONES LLUMINOSES

er a la nòmina de dones que van formar el Comité de la nova Residència, presidit per Regina Lago García, segons va publicar la *Gaceta de Madrid*, el 22 de setembre de 1936, la Junta per a Ampliació d'Estudis i Investigacions Científiques –organització creada en 1907 per a promoure l'educació científica a Espanya– va designar a les antigues alumnes de la Institució: Teresa Andrés Zamora, Encarnación Fuyola Miret i Ernestina González Rodríguez, per a la seua direcció. Totes elles van ser destacades intel·lectuals i lluitadores antifeixistes, vinculades a la JAE. Dones autònomes, independents econòmicament que vestien de forma diferent, tenien una estètica moderna i, el més important, tenien autoritat. Dones que rebutjaven el passat mirant al futur, transformant el present. L'organització del nou projecte va donar cabuda a cinc residents del curs 1935-1936. Els seus noms són: Pilar Coll Alas, amb responsabilitats destacades dins de l'organització; Esperanza González Ramos, secretària del Comité i també mestra de la Residència de Paiporta i Aurora Arnaiz Amigo, totes elles compromeses políticament amb la República. A més de María Luisa Álvarez i Laura Busca Otaegui. Aquestes últimes ràpidament es van desvincular del projecte per diferents motius.

La nova direcció tenia l'encàrrec de continuar la gestió tècnica, educativa, econòmica i administrativa necessària per al bon funcionament de la Residència, tant en el seu règim intern com en la seua relació amb la JAE. Com a primera tasca se li va assignar la col·laboració en la depuració del personal adscrit a la Residència, el qual no responguera en aqueix temps de guerra a l'ideari republicà, amb la potestat de nomenar nou personal per a substituir-la, i sempre com a mesura transitòria, ja que mentrestant es decidiria de manera definitiva quina havia de ser l'organització i l'orientació general de les residències d'estudiants (homes i dones) que l'Estat tenia establides.

De seguida, es van organitzar per a donar continuïtat al projecte, amb estudiants aspirants al batxillerat. La presidenta del Comité, Regina Lago, va redactar un document amb els noms dels seus components, designant a l'antiga alumna María del Pilar de

Bulnes Martínez de Alegría com a delegada de la Residència a Paiporta, qui també ho va ser mesos després de la Residència d'estudiants universitàries de València. Pilar Coll va ser-ne la responsable de Paiporta. Lucía Calvillo Martínez va portar la gestió econòmica des de Madrid, amb els documents que s'enviaven des de València.

Quan es fa al·lusió a les dones de la Residència fins a 1936, sempre es nomenen a aquelles que van ser reconegudes en la seua labor professional. Però va haver-hi altres dones educades en la Institució que, a més, van realitzar una labor humana i que van desenvolupar aquesta activitat durant la Guerra Civil i l'exili. Dones pràcticament desconegudes, les vides de les quals van ser igual o més interessants que la d'aquelles, i el seu treball i el seu compromís va ser digne d'arribar als nostres dies.

Dones amb una nova cultura feminista, adquirida després de la consecució dels drets civils. Joves que se sentien hereves d'aquelles que van treballar per la consecució del vot femení i que des del present continuarien en la lluita de classes. Les encarregades de treballar per la justícia, no solament entre homes i dones sinó, a més, entre obreres i intel·lectuals. I l'educació seria el mitjà per a aconseguir aqueixa meta.

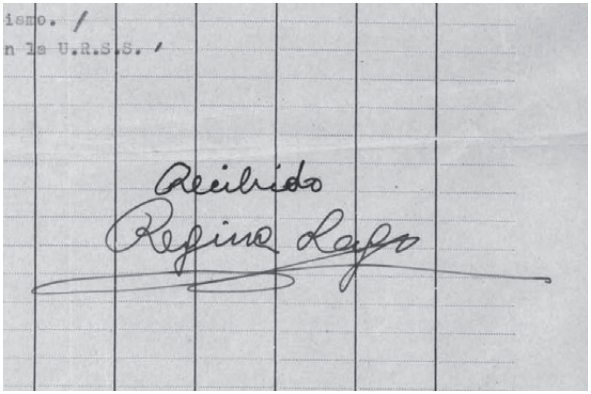

Signatura de la Presidenta del Comitè de la Residència, Regina Lago. ARSFJOGGM

Sobre la directora-presidenta del Comité, Regina Lago i les dones més destacades introduïm les seues biografies individuals. Les semblances de les membres del Comité, Pilar Coll Alas i Esperanza González Ramos, s'inclouen en l'apartat de professores. Les ressenyes biogràfiques de la resta de dones que van dur a terme el projecte de continuïtat de la Residència a Paiporta i València, sota la direcció de Regina Lago són les següents:

María Luisa Álvarez Pinillos. Va nàixer a Entralgo, Oviedo, el 20 de juliol de 1908. Els seus pares es deien Manuel i Luisa. Amb domicili a Madrid, en Fortuny 30. Va ser alumna de la Residència de Senyoretes durant el curs 1935-1936. Va renunciar a col·laborar en el Comité de la Residència a causa de la seua labor com a infermera en un Hospital de Sang de la capital madrilenya.

Laura Busca Otaegui. Natural de Zamárraga, Guipúscoa. Va nàixer el 4 de novembre de 1912 i va morir a Pamplona l'11 d'octubre de l'any 2000. Llicenciada en Farmàcia per la Universitat de Madrid. Resident des de 1932 fins a 1936. Va pertànyer al primer Comité. Ella es va traslladar a l'Espanya rebel, per la seua ideologia dretana.

Lucía Calvillo Martínez. Mestra nacional. Comptable, establida durant la guerra en la seu del carrer Miguel Ángel 8 a Madrid. Resident de 1920-21 i 1925-1936. Encarregada de la gestió econòmica amb les dades que rebia de Paiporta i posteriorment també de València. Receptora de les notificacions referents a la Residència fins al final de la guerra, amb les quals realitzava els balanços econòmics dels pavellons de Madrid. Mantenia correspondència amb algunes antigues residents i cap al final de la guerra amb el doctor Calandre, de la subdelegació de la Junta per a Ampliació d'Estudis, a Madrid. Rehabilitada com a comptable i reincorporada com a funcionària de ple dret en 1940, segons ordres ministerials de febrer i d'abril de 1940, va formar part del personal del Col·legi Major Teresa de Cepeda, després Col·legi Major Santa Teresa de Jesús, on se li restitueix en el gaudi dels drets que li pogueren correspondre.

4. REGINA LAGO. PRESIDENTA DEL COMITÉ

La pedagoga Regina Lago García va nàixer a Palència el 9 de juliol de 1897 i va morir en Cuernavaca, Mèxic, el 20 de novembre de 1966. Implicada políticament amb el Partit Comunista d'Espanya PCE –perquè per a ella era l'única organització que coherentment podia defensar la República– i, fidel a les seues idees d'igualtat, va pertànyer a l'*Agrupación de Mujeres Antifascistas AMA*.

Una vegada destituïda María de Maeztu en la direcció de la Residència de Senyoretes, va ser designada presidenta del Comité del Grup Femení de la Residència d'Estudiants, on es va encarregar del seu trasllat de Madrid a València. El prestigi de Regina i la seua relació amb la JAE era una garantia. Va supervisar la instal·lació de Paiporta i va visitar les residents quan li ho permetien les seues activitats desenvolupades al voltant del Ministeri d'Instrucció Pública. Regina va romandre en aqueix càrrec fins a desembre de 1938, que es va nomenar una nova Comissió per a la Residència.

La seua trajectòria professional s'inicia quan conclou els seus estudis de mestra en l'Escola Normal de Palència, el 17 de juny de 1916. Va ser premi extraordinari amb 18 anys de mestra de Primer Ensenyament amb el número u de la seua promoció, de la secció de ciències. I, número u de la promoció 1920-1921 de l'Escola d'Estudis Superiors de Magisteri.

El seu currículum és amplíssim, aconseguint èxits nacionals i internacionals. En 1931, amb el naixement d'un nou règim de govern, apareix una de les seues publicacions més notòries, acabada d'escriure quan era docent en l'Escola Normal de Lugo, es tracta de *Las Repúblicas Juveniles*, editada a Madrid per la *Revista de Pedagogia*. En el llibre comenta que la República es constitueix com una vertadera democràcia. Analitza que l'autogovern en els escolars és una pràctica de vida formativa. Sobre la problemàtica femenina escriu: "la civilització ha sigut dominada per l'home. Les seues relacions amb la dona han estat plenes de paradoxes i violentes antítesis. Un home tractava a la dona com una esclava mentre un altre l'adorava per sobre de tota criatura humana".

Afegint que, segons ella, "el fet més significatiu del problema femení contemporani és el gran nombre de dones que deixen prompte les seues llars i van a la vida comercial, industrial o professional, i són abandonades exclusivament als seus propis recursos de subsistència i protecció". Per a Regina Lago, la solució als problemes es genera des de la coeducació. "Ensenyar-los a viure junts sense covardia, d'una part, i sense brusquedats, de l'altra; és el que hem de tractar de resoldre".[1] Uns plantejaments educatius dels quals va ser una de les pioneres a Espanya.

A la fi de 1931 el seu nom apareix en una llista de protesta, realitzada pels intel·lectuals espanyols contra la imposició del jurament feixista als catedràtics italians. En 1932 és nomenada professora de Ciències Naturals a Palència, la seua ciutat natal, i un mes després, com a professora de Pedagogia de l'Escola Normal de Segòvia, per dret de consort. En aqueix moment tenia 35 anys i els seus serveis al Ministeri s'acostaven als nou anys.

Al desembre de 1933 se li designa per a una de les places vacants en el Tribunal de Menors de Madrid. Al costat del seu marit Juan Comas, publica *La práctica de las pruebas mentales y de instrucción*. També apareix com a becada als cursos entre el 2 de juliol al 6 de setembre de l'any 1933 en la Universidad Internacional de Santander, institució creada per la República i que va ser inaugurada aqueix any.

En 1934 s'inicia un temps determinant tant per a la seua postura política com per a la seua implicació en els problemes de classe. Dona antifeixista i solidària, ingressa en *Socorro Rojo Internacional SRI* i, professionalment, guanya el concurs-oposició com a cap de secció de Materials d'Ensenyament del Museu Pedagògic Nacional, romanent en el càrrec fins a l'inici de la guerra.

A l'abril de 1936, és vocal del recentment creat Consell especial de Cultura Primària de Madrid. Al setembre de 1936 una Ordre ministerial dicta que, amb caràcter provisional, es faça càrrec de la direcció de la Residència femenina i de la Presidència del Comité, sense compensació econòmica especial per aquest servei i que conservarà la destinació de cap de secció del Museu Pedagògic Nacional.[2] Com a directora de la Residència va estar més de dos anys.

---

1 LAGO, Regina, *Las Repúblicas juveniles*, Madrid, Publicaciones de la Revista de Pedagogía, 1931, pp. 46-47.
2 *Gaceta de Madrid*, n. 266, 22 de setembre de 1936, p. 1.917.

Durant la contesa, la seua activitat més important va ser la salvaguarda dels xiquets i xiquetes evacuats, així com de la seua formació integral. El dia 25 de febrer de 1937 es crea una Delegació central de Colònies per a atendre els milers de xiquets evacuats de les ciutats properes al front. Una nombrosa població escolar que ara, allunyada de les zones de perill, exigia la necessitat urgent d'un organisme que organitzara residències infantils per a ser atesos degudament i, Regina va ser la responsable del Règim Pedagògic de la Delegació. Després, va passar a ser l'organitzadora del Consell Nacional de la Infància Evacuada.

Va ser una educadora reconeguda, que amb els seus consells transmetia el 23 de juny de 1937 en *El Magisterio Español,* el bon fer als mestres en els moments tràgics de la guerra, amb aquestes paraules: "Cada mestre en el moment actual no hauria de tenir més que aquestes dues línies de conducta. Com la d'antifeixista, la de guanyar la guerra, ja que el triomf de l'enemic suposaria la negació de la cultura i, com a treballador de l'ensenyament, la de dedicar-se totalment a la cura dels menuts".

Avançada al que avui dia suposa la desinhibició dels xiquets davant un paper en blanc i un grapat de llapis de colors, va projectar com a teràpia que els escolars evacuats dibuixaren la seua experiència abans i durant la guerra en contraposició a la seua situació dins de les Colònies escolars, i valorava la importància dels dibuixos infantils terapèuticament, per a traure el dolor de la contesa de les ments infantils.

Els dies 20 i 21 de novembre de 1937, en nom del Consell Nacional de la Infància Evacuada, va presentar a París un informe amb dades numèriques de les xiquetes i xiquets evacuats en les Colònies escolars col·lectives. El 25 de desembre d'aqueix any substitueix al seu company Juan Comas en el càrrec de delegada del Ministeri d'Instrucció Pública i Sanitat per a la Infància Evacuada a París, amb efecte d'1 de gener de 1938 i, amb les mateixes atribucions i gratificació del delegat anterior. El 28 d'abril de 1938, dimiteix com a delegada de la Infància Evacuada a París i, immediatament, a proposta del Ministeri d'Estat, va passar a prestar els seus serveis com a agregada, en l'anomenat Ministeri.

En el record de la resident María Luisa García Treviño queda la figura de Regina, sempre carregada amb una bossa: "Era una dona molt bonica, molt natural, no anava maquillada. Li la veia amb dolçor i educació i sempre ens saludava a totes".

Amb 41 anys, Regina Lago era una republicana que havia perdut la guerra i que al costat del seu marit iniciava el camí de l'exili, des de França cap a Mèxic.

5. TERESA ANDRÉS ZAMORA

eresa Andrés va nàixer en 1907 a Villalba del Alcor, Valladolid, i va morir de leucèmia a Paris l'any 1946, a l'edat de 39 anys. Era filla d'un metge liberal i d'una mestra republicana. Va cursar els seus estudis superiors a força de grans sacrificis. Antiga alumna de la Residència entre 1928 i 1932, amb domicili en Fortuny 53, va ser pensionada a Alemanya per la Junta per a Ampliació d'Estudis, treballant en diversos Museus de Berlín i en quatre prestigioses biblioteques. Al mateix temps va estudiar en la Universitat de Berlín, amb els professors: Giese, Brinckman, Fischer i Hafman. En 1930 va demanar ser aspirant a Magisteri.

Teresa va ser membre de la JAE. Es va llicenciar en Filosofia i Lletres i en 1931 ja era funcionària del Cos d'Arxivers Bibliotecaris i Arqueòlegs. Va ser professora en l'Institut-Escola de Madrid. Va exercir el càrrec de bibliotecària del Palau Nacional i va treballar en el Centre d'Estudis Històrics.

També, va pertànyer a l'Associació d'Alumnes de la Residència. En 1935 va obtenir una beca en la secció d'arqueologia del Centre de Recerques Històriques, per a un viatge d'estudis amb la finalitat de fer una recerca sobre la reixeria en les catedrals. Aqueix any va demanar autorització de 15 dies per a acompanyar a un grup d'estudiants de la Universitat de Durban (Sud-àfrica), que va visitar Madrid. A l'abril d'aqueix any també va demanar una beca per a EUA a la JAE, que va accedir a abonar-li les despeses del viatge, si era acceptada en el col·legi respectiu.

Militant comunista i fervent republicana, sempre amb el pèl curt, de color castany com els seus ulls. Vestia roba còmoda –moltes vegades pantalons– pel que el seu aspecte era el d'una dona moderna que, a més, fumava en públic.

Durant la guerra va dirigir des de València la Secció de Biblioteques de Cultura Popular, i es va incorporar com a Secretària d'Extensió Bibliotecària del Consell Central d'Arxius, Biblioteques i Tresor Artístic. Segons les seues paraules: "Cultura Popular

naix realment el 18 de juliol. En la primera setmana de reacció popular contra el moviment insurreccional, comença el seu treball efectiu, que va ser ampliat i adaptat a les circumstàncies [...] sembla increïble que en aquells mesos de lluita angoixant i heroica poguera condir fins a aqueix punt una obra que sembla específicament de pau".[1]

Dins del Grup Femení de la Residència d'Estudiants, va formar part del seu Comité directiu, fins a finals de 1938.

Amb l'eixida del Govern de València a Barcelona, amb extraordinària perícia i capacitat, gràcies a les seues facultats, cobreix el lloc de delegada del Ministeri d'Instrucció Pública de la Regió valenciana, i va ser enllaç del Ministeri en els centres que depenien d'ell, funció que va realitzar des d'octubre de 1937 fins a desembre de 1938. Al novembre d'aqueix any es trobava en un Congrés a Bèlgica, i va ser en aquesta ciutat on va donar a llum a Vicente, el seu primer fill.

A la fi de desembre, Tomás Navarro Tomás, president de la Secció de Biblioteques, escriu a Teresa Andrés i li comenta que li agradaria tenir el material que es va elaborar per a poder publicar un fullet,[2] que s'havia preparat sobre la Residència de Paiporta.

Acabada la guerra Teresa Andrés va treballar activament a França, en l'ajuda dels intel·lectuals refugiats i de la població republicana internada en els camps de concentració.

Va ser depurada del Cos Facultatiu d'Arxivers, Bibliotecaris i Arqueòlegs, amb la resolució de baixa definitiva de l'escalafó del Cos Facultatiu. El dia 6 de juliol de 1946, després d'una penosa malaltia, va morir a París, sent militant del Partit Comunista d'Espanya i, en aqueix moment, Secretària de la Federació Democràtica Internacional de Dones.

1 ANDRÉS, Teresa, *Tierra firme. Revista de la Sección Hispanoamericana del Centro de Estudios Históricos 193*6, n. 3-4, 1937 p. 604.
2 Fullet que esperem trobar prosseguint aquesta recerca.

6. AURORA ARNÁIZ AMIGO

atural de Sestao, Biscaia, va nàixer el 15 de maig de 1913 i va morir a Mèxic el 21 de gener de 2009. De família socialista es va iniciar en la lluita de classes des de molt jove, donant mítings on defensava la participació de la dona en les activitats socials. Opinava que l'alliberament feminista primordial era: "tenir posicions progressistes, educar-se, adquirir cultura sòlida, envair les universitats i deixar-se de parenceries feministes com les boges de les angleses".[1]

Va ser membre de l'Executiva Nacional de les Joventuts Socialistes i fundadora amb alguns joves bilbains de la Federació Universitària Escolar FUE de Biscaia. Gràcies a les idees polítiques del seu pare, que era agnòstic, va estudiar en l'Acadèmia de María Whitney de Maeztu, a Bilbao. I després en la Residència de Senyoretes de Madrid, on col·laborava en les tasques domèstiques per a ajudar a sufragar la seua estada. A l'octubre de 1932 va ser secretària de la Joventut Socialista de Bilbao; al febrer de 1933 també va ser oradora en un míting dedicat a les dones a Bilbao, i una de les protagonistes del reportatge "Dones a votar" de Josefina Carabias.[2] Al juliol d'aqueix mateix any va participar en un míting a Baracaldo. En els seus discursos també parlava sobre el Partit Socialista i que aquest havia de sentir-se orgullós de la seua joventut i afegia que, el temor de veure's sobrepassat per la joventut havia de ser rebutjat. "Témer significa feblesa i ara com ara, el Partit Socialista d'Espanya és prou fort per a no témer cap organització al costat d'ell, per gran que aquesta siga.[3]

En 1936 les seues actuacions es multipliquen per tot l'Estat. El 16 de novembre de 1936, en el Cinema Europa de Madrid, intervé en nom dels estudiants antifeixistes (Unió d'Estudiants Antifeixistes) i diu que ningú podria destruir l'esperit rebel de la joventut per molts cartells que se'ls obligara a retirar. Va manifestar que, a l'inrevés dels estudiants fills de cacics que anaven a les universitats a la conquesta d'un títol per a

1 ARNÁIZ AMIGO, Aurora, *Retrato hablado de Luisa Julián*, Madrid, Compañía Literaria, 1996, p. 75.
2 *Estampa*, 22 d'abril de 1933, pp. 9-10.
3 *Adelante.* Órgano *de la Juventud Socialista de Mahón*, n. 5, 1 de setembre de 1935, p. 4.

multiplicar la llei al servei del règim capitalista, ells anaven a posar la seua intel·ligència al servei del poble per a alliberar-lo de totes les injustícies.[4]

El 20 de setembre de 1936 es va nomenar una comissió executiva de la unificada JSU i ella va ser proclamada per a la comissió denominada: "Qüestió femenina".

Dins del Grup Femení de la Residència d'Estudiants, durant la guerra, va formar part de la seua organització. Va pertànyer a l'*Asociación de Mujeres Antifascistas AMA* que editava com a òrgan oficial de l'Associació la revista *Mujeres*. Iniciada la guerra la seua activitat es multiplica participant per part de la Federació de Joventuts en actes de propaganda antifeixista. Intervé en el lliurament d'una bandera al Cinqué Regiment, i es va dirigir vestida com un obrer a les milícies en nom de les Joventuts Unificades Marxistes d'Espanya[4]. I, en una desfilada pels principals carrers de Madrid, va pronunciar unes paraules, que es van reproduir en *Milícia Popular*, on també van incloure una silueta seua al costat d'altres oradors.[5]

En la revista *Estampa*, és la protagonista d'un reportatge com a dirigent de l'Executiva de la Federació Nacional de la JSU que "amb mà ferma i abnegació exemplar van saber empunyar el timó de l'organització que va tenir un lloc d'honor en la ruta cap a la victòria".[6]

Es va casar els primers dies de gener de 1937 amb el dirigent comunista José Cazorla Maure. El conseller de Seguretat en la Junta de Defensa de Madrid Segundo Serrano Poncela, va ser qui va oficiar la cerimònia.

Després de la Segona Conferència de la Dona Antifeixista Espanyola celebrada en el Conservatori de València, a la fi de novembre de 1937, va sorgir un nou Comité Nacional de l'AMA presidit per Dolores Ibárruri, on Aurora va ocupar una vocalia.

No tenim notícies d'ella en la premsa de 1938, any que va nàixer el seu fill Carlos, que va morir en tristes circumstàncies a Guadalajara amb sis mesos d'edat, el 23 de març de 1939, quan Aurora estava retinguda per la Junta de Casado. Abans, al febrer

4 *La Voz*, 7 de setembre de 1936, p. 2.

5 *Diario del 5º Regimiento de Milicias Populares*, n. 38, 8 de setembre de 1936, p. 5.

6 *Estampa*, 17 d'octubre de 1936, p. 13.

de 1939, apareix com a integrant d'una delegació constituïda a Madrid del Comité Nacional de Mujeres Antifascistas al costat de Dolores Ibárruri i Encarnación Fuyola.[7]

Amb la derrota de la República i després d'un llarg pelegrinatge des de Guadalajara a Alacant i des d'allí a Barcelona, s'exilia a França, eixint per la població de Puigcerdà a La Tour-de-Carol. A Espanya és encausada per la dictadura franquista del delicte de comunisme i maçoneria. Li arriben notícies de l'afusellament del seu marit Pepe Cazorla i, en 1940 després de treballar a Paris en l'Oficina d'Emigració a la URSS,[8] s'exilia a Mèxic on es casa amb Emilio Rodríguez Mato, Aurora forma una nova família i es fa advocada.

7 *La Libertad*, 8 de febrer de 1939, p. 2.

8 L'Oficina la dirigía Irene Falcón. Les seues companyes eren: Aurora Andrés, que havia sigut la secretària de Pasionaria i esposa de Jesús Hernández, i Carmen de Pedro. ARNÁIZ AMIGO, Aurora, *Retrato hablado de Luisa Julián*, Madrid, Compañía Literaria, 1996, p. 186.

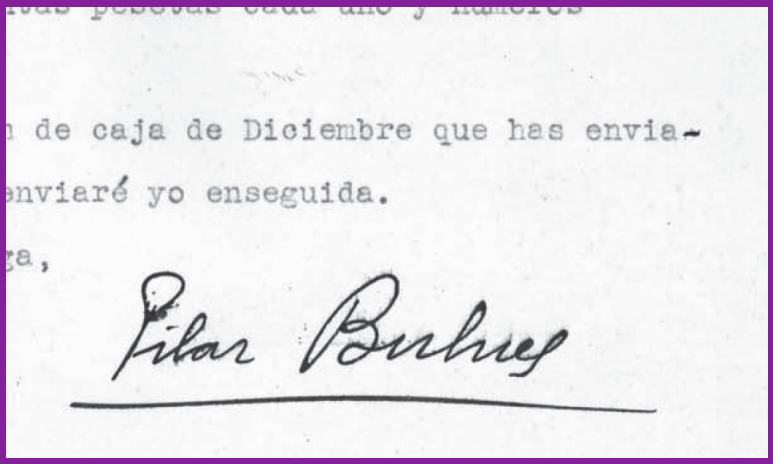

...tas pesetas cada uno y números

...n de caja de Diciembre que has envia-

...enviaré yo enseguida.

...ga,

Pilar Bulnes

7. PILAR DE BULNES MARTÍNEZ

aría Pilar de Bulnes y Martínez de Alegría va nàixer a Vitòria, Àlaba, el 16 de desembre de 1905. De família catòlica i nombrosa, el seu pare es deia Tomás i la seua mare Pilar. Ella va ser la major de quatre germans, després li seguien María del Carmen (franciscana missionera de María), María Asunción, Blanca i Tomás, el més xicotet de la família que va nàixer en 1916 i que va lluitar en la guerra sota les ordres militars establides a Burgos.

Pilar va ser educada com una senyoreta de la societat alabesa, que participava en les activitats culturals que la ciutat oferia. *El Heraldo Alavés. Diario independente de la tarde* la nomena com destacada alumna de l'Escola Normal de Mestres d'Àlaba, quan Pilar comptava 18 anys, amb la qualificació de matrícula d'honor. En el mateix diari, apareix com a participant en el Congrés Nacional d'Educació Catòlica, com a congressista. I com alumna normalista, col·labora en els actes realitzats a Vitòria amb motiu de la festivitat de Sant Tomás d'Aquino, en una vetlada que es va celebrar en el saló d'actes de l'Institut Provincial.

El seu nom es reflecteix en publicacions pedagògiques i d'informació, en referir-se a les alumnes que havien obtingut matrícula d'honor, entre 1921 i 1924. Sempre amb notes excel·lents en la majoria de les assignatures. El 17 de febrer de 1927 Pilar acaba els seus estudis de mestra de Primer ensenyament per l'Escola Normal de Mestres d'Àlaba. En 1927 sol·licita a la JAE una pensió, concedint-li la quantitat de 500 pessetes, que li perllonguen entre aqueix any i 1928 per a continuar estudis en l'Escola Normal de Mestres (segon curs) a Carcassonne, França. En 1930, al seu retorn de França, es matricula en l'Escola d'Estudis Superiors del Magisteri de Madrid. En el curs 1930-1931 passa a ser resident, fins a 1936. Apareix en les Memòries de la JAE com una de les dones que van impartir docència en la Residència, on també va ser conferenciant. Va pronunciar una xarrada al juny de 1932 sobre la Societat de Nacions i en el curs 1933-1934, va realitzar una conferència sobre Poesia d'Avantguarda.[1]

1 VÁZQUEZ RAMIL, Raquel, *Mujeres y educación en la España contemporánea. La Institución Libre de Enseñanza y la Residencia de Señoritas de Madrid*, Madrid, Akal, 2012, p. 267.

En les commemoracions de la Festa del Llibre, realitzava xarrades literàries. També va ser mestra de la secció preparatòria de l'Institut-Escola.[2]

Pilar de Bulnes va ser la primera presidenta de l'etapa iniciada en 1934 de l'Associació d'Alumnes de la Residència. De sòlida formació professional, al setembre de 1936 és nomenada, pel Comité presidit per Regina Lago, encarregada del Grup Femení de la Residència d'Estudiants, primer a Paiporta i després de la Residència d'universitàries de València. Va ser responsable de la seua gestió, i va realitzar una labor encomiable, tant en la inspecció com en la funció de cohesionar la vida de les joves estudiants que s'allotjaven en la seu de València. Es va ocupar que les residents trobaren un ambient agradable en la Casa de València, i va intentar donar normalitat dins d'una ciutat en guerra. Membre de la JAE, des que es va obrir la Residència de València va viure en aquesta seu. A l'abril de 1938 el Comité del Grup Femení la Residència d'Estudiants es redueix i s'intercanvien algunes responsabilitats passant a denominar-se, Comissió directora de la Residència. Pilar de Bulnes, que sempre va exercir de màxima responsable en absència de Regina Lago, passa a ser la secretària de la nova Comissió, fins a finals de 1938 ja que va dimitir del seu càrrec al novembre d'aqueix any, però ella va continuar fins que es va crear una nova direcció. La seua renúncia va ser deguda al buit que en aqueix moment va haver-hi en la gestió del Comité, ja que Regina Lago continuava a Paris. En l'arxiu de la Fundació José Ortega y Gasset-Gregorio Marañón es conserven diverses cartes d'ella de l'any 1938, l'última datada el 31 de desembre on autoritzava els saldos deutors i creditors. A principi d'aqueix mes, el dia 8, li va enviar una targeta postal a Lucía Calvillo, on especificava, "la Residència pendent de reorganització".[3]

Al final de la guerra es va anar a Vitòria i després a Madrid. En el seu expedient de depuració no consta la sanció.[44] Segons la resident María Luisa García, Pilar de Bulnes durant el franquisme a Madrid "va voler fer una cosa, sense ser igual, que la Residència. Ens va preguntar si coneixíem xiques que volgueren ser preparades per a després treballar. Paregut a una acadèmia. I va anar la meua cunyada i dues o tres amigues".

2 PALACIOS BAÑUELOS, Luis, *Instituto-Escuela: historia de una renovación educativa*, Madrid, Ministerio de Educación y Ciencia, 1988, p. 303.

3 Signatura 60/12/11. ARSFJOGGM

4 Caixa 32/9603, expedient 32. AGA

8. Mª DE LA ENCARNACIÓN FUYOLA MIRET

ncarnación Fuyola va ser una de les figures més importants del Partit Comunista d'Espanya PCE. Va nàixer a Osca el 3 de setembre de 1907, i va morir a Mèxic el 8 de desembre de 1982. Va estudiar en l'Institut d'Osca obtenint matrícula d'honor en les assignatures de Psicologia i Lògica i Elements d'Història General de Literatura, en el curs de Batxiller 1921-1922. Alumna de ciències de la Universidad Central de Madrid en 1925, on es va llicenciar en 1929. En la dècada de 1930, Encarnación Fuyola va ser la imatge de dona emancipada amb ideals de justícia i llibertat. Va estar en la Residència de Senyoretes entre 1928 i 1934 i va ser membre de la JAE.

Per les seues activitats polítiques va ser detinguda en diverses ocasions. A l'agost de 1931 va aprovar les oposicions a auxiliar de correus. Era una antiga resident, membre del Socors Obrer Espanyol, de la Institució Lliure d'Ensenyament, professora d'Història Natural de l'Institut-Escola fins al curs 1933-1934. També va ser mestra de Primer Ensenyament per l'Escola Normal de Mestres d'Osca en 1933. Va estar afiliada a la Federació Espanyola de Treballadors de l'Ensenyament FETE, organització en la qual en 1934 apareix com a tresorera; també va ser membre del Socors Roig Internacional i de l'Ateneu de Madrid.

És designada pel Partit Comunista, per la circumscripció de la capital de Saragossa, per a les eleccions generals de 1933; va ser secretària general de Pro Infància Obrera i mestra de Primer Ensenyament de Madrid. Va aparéixer en la *Gaceta de la República* en la relació de Mestres cursetistes de 1933, aprovades al juny de 1934. Aqueix any va assistir al Congrés Mundial de Dones contra la Guerra i el Feixisme, celebrat a París. També des de desembre de 1933, al costat d'Irene Falcón i Lucía Baró, va promoure la creació de la revista quinzenal *Compa*ñera. *Órgano de las mujeres trabajadoras de la ciudad y del campo*, a l'empara de la Comissió femenina del PCE.

Encarnación Fuyola va ser una fantàstica propagandista que va intervenir en nombrosos actes públics on, entre altres coses, parlava de la dona en els països capitalistes.

En les eleccions celebrades els dies 14 i 15 de juny de 1934, per als nomenaments de càrrecs de les diferents seccions de l'Ateneu de Madrid, entre altres importants mestres, va ser triada per a la secció de Pedagogia al costat de Victoria Zárate Zurita. Un any que, per a Encarnación, va estar replet d'activitats centrades en la reivindicació de les dones obreres i en la millora de les condicions de vida, cosa que va recalcar en els seus discursos: deia que, per a aconseguir aqueix objectiu, era imprescindible la seua unitat. També va participar en 1936 en els actes a favor del Front Popular. Va ser una de les dones que va estar en la direcció de l'*Asociación de Mujeres Antifascistas AMA* que en 1936 va editar la revista *Mujeres*, òrgan oficial de l'Associació.

En crear-se a Madrid a l'agost de 1936 una Comissió d'Auxili Femení, delegació del Comité Nacional de Dones contra la Guerra i el Feixisme, el comité del qual va ser constituït per Dolores Ibarruri, Emilia Elías, Evelyn Kahn, Anunciación Casas, María Rubio de Sirval, Isabel Oyarzábal de Palencia, Victoria Kent i ella, Encarnación va ser nomenada per les seues companyes secretària general de la Comissió. La missió d'Auxili Femení va ser la de cooperar en acció conjunta amb els Ministeris de la Guerra, d'Indústria i Comerç, amb vista al proveïment dels fronts de combat. Els ministeris van delegar en aquesta Comissió algunes facultats de producció, adquisició i repartiment de vitualles, vestuari i articles d'higiene amb destinació als combatents i, amb vista a la producció d'articles, la fabricació dels quals fora pròpia de l'"element femení".[1]

La seua col·laboració amb el Grup Femení de la Residència d'Estudiants, des del Comité de direcció, es va centrar en la propaganda política. Segons la resident Maria Luisa García, la majoria de professores i alumnes pertanyien al PCE. En 1937 va publicar el fullet "Mujeres Antifascistas, su trabajo y organización", amb dibuixos de Juana Francisca, on afirmava "el moviment de dones antifeixistes treballa per a l'educació cultural de la dona, defensant els seus drets polítics i protegint els seus drets maternals i la infància. Treballa dur per una completa integració de les dones dins de la vida comunitària".

En 1938 va formar part de la delegació de Dones Espanyoles que va assistir al Tercer Congrés francés del Comité Mundial de la Dona, celebrat a París.[2]

1 *Gaceta de Madrid,* n. 242, 29 d'agost de 1936, p. 1.543
2 *L'Humanité,* 12 de novembre de 1938, p. 1.

Al finalitzar la guerra, Encarnación es trobava a Alacant. Aurora Arnáiz va anar a visitar-la perquè l'ajudara a escapar de l'Espanya franquista. Va arribar al seu domicili i va aparèixer davant ella, que la va mirar amb els seus ulls clars, mig grisos blavosos, ocults en les seues ulleres de grossor de cul de got. "Era miope, miope i, sempre tan descurada en el seu aspecte, amb els seus pèls rossos en els laterals de la seua barbeta. Parlava sempre amb to baix, donant a les seues paraules una entonació de misteri, tancant la boca, perquè la seua dicció arribara directament a l'interlocutor. Era universitària i comunista. Allò primer l'ocultava el segon no".[3] Aurora va aconseguir escapar a França, però Encarnación, que s'havia quedat fins als últims moments en el seu lloc per a ajudar a aconseguir passaports als seus camarades i organitzar l'eixida cap a l'exili, va quedar atrapada entre milers de persones que volien eixir pel Port d'Alacant. Després de diverses peripècies i calamitats va arribar a França, des d'on va aconseguir eixir cap a l'exili, que seria el definitiu. La seua fitxa d'asilada política a Mèxic aporta més informació i les seues dades físiques: va entrar per Veracruz, el 30 de novembre de 1939 en qualitat d'asilada política. Alçada: 1,50 metres. Pèl: castany. Ulls: verds. Mentó: redó. Celles: poblades. Nas: xicotet. Constitució: forta. Edat: 32 anys. Usa lents. Data en què va nàixer: 1907. Estat civil: soltera. Professió, ofici o ocupació: mestra. Llicenciada en Ciències. Idioma nadiu: castellà. Altres idiomes que parla: francès. Lloc i país en què va nàixer: Osca, Espanya. Nacionalitat: espanyola. Religió: cap. Raça: blanca. Última residència: València, Espanya.[4]

En 1942 van afusellar al que va ser el seu company, el també militant comunista Luis Sendín. Un temps després es casa, i en 1945 va nàixer el seu fill, Rafael Chávez Fuyola.

Col·labora amb la premsa de l'exili, on realitza articles en homenatge a les mares espanyoles i parla sobre la repressió franquista que es descarregava brutalment contra la dona; escrivia sobre l'heroic comportament de les madrilenyes al novembre de 1936 o criticava que la dictadura franquista prohibira el dret a treballar de les dones, volent llevar-les la seua independència.[5]

Una extraordinària dona, pràcticament oblidada, que va ser pionera en la lluita per a l'emancipació de les dones.

3 ARNÁIZ AMIGO, Aurora, *Retrato hablado de Luisa Julián*, Madrid, Compañía Literaria, 1996, p. 135.

4 CENARRO, Ángela; ILLION, Regine, *Feminismos. Contribuciones desde la Historia*, Zaragoza, PUZ, 2015, p. 215.

5 *España Popular. Semanario al servicio del pueblo español,* n. 6, 21 de març de 1940, p. 3.

D'esquerra a dreta: Luis Bello, Moreno Villa, Luis Buñuel, Ernestina González, Salvador Dalí i assegut José María Hinojosa.

9. ERNESTINA GONZÁLEZ RODRÍGUEZ

atural de Medina de Pomar, Burgos, va nàixer un 19 de novembre de l'any 1899. Va estudiar en l'Institut General i Tècnic de Soria.[1] A continuació es va traslladar a Madrid, vivint en el carrer Blasco de Garay, número 9. En 1916 va ser una destacada alumna, amb excel·lent en Història Universal i Teoria de la Literatura i de les Arts, la qual cosa va donar motiu per a nomenar-la en la premsa.[2] La seua relació amb la JAE es va iniciar en el curs 1916-1917, amb l'assistència a un curs de lectura, i va ser resident entre 1920 i 1924, any que va obtenir ajudes d'aqueixa Institució. L'1 d'octubre de 1920 va ser admesa per la Comissió a aspirant a l'Institut-Escola, fins a finalitzar l'any, amb una retribució de 100 pessetes. El 18 d'octubre de 1922 se li expedeix certificació com a aspirant al Magisteri secundari en l'Institut-Escola i per haver treballat en Paleografia i Llatí medieval amb el professor Villalba. A l'abril de 1924 va sol·licitar una pensió de sis mesos per a estudiar a París i a l'agost d'aqueix any se li va concedir. Al febrer de 1925 va sol·licitar una pròrroga d'altres sis mesos i al gener de 1926 va tornar a sol·licitar una pròrroga d'un any per a continuar estudis, la qual li va ser denegada.

Era de convicció laïcista, i va estudiar Filosofia i Lletres. Era antiga alumna i en 1936 es trobava en la Residència. Ernestina va ser membre de la Institució Lliure d'Ensenyament, formant part del Comité del Grup Femení de la Residència d'Estudiants sorgit al setembre de 1936, segons va dictar la Junta per a Ampliació d'Estudis i Recerques Científiques.

Les seues germanes Paula i Maria Luisa també van ser residents. Maria Luisa i ella van ser membres del Cos Facultatiu d'Arxivers, Bibliotecaris i Arqueòlegs.[3] Per tot

1 *El avisador numantino. Revista semanal de intereses morales y materiales de la provincia de Soria*, n. 3491, 2 de juny de 1915, p. 2.

2 *El Adelanto. Diario político de Salamanca*, n. 9914, 27 de setembre de 1916, p. 1.

3 *La Correspondencia de España. Diario universal de noticias*, n. 23094, 30 de juliol de 1921, p. 4.

açò, va ser separada del servei en 1939,[4] i va causar baixa definitiva en l'Escalafó del Cos Facultatiu, segons l'Ordre del Butlletí franquista del dia 22 de juliol de 1939. La seua germana Maria Luisa es va casar amb Juan Vicens de la Llave, bibliotecari del Servei de Biblioteques de les Missions Pedagògiques. Ernestina té fitxa com encausada política.[5] Es va jubilar com a arxivera i va morir a Madrid el dia 2 de maig de 1976.

D'esquerra a dreta: Luis Bello, Moreno Villa, Ernestina González, Luis Buñuel, Salvador Dalí i José María Hinojosa.

4 PORTO UCHA, Ángel Serafín; VÁZQUEZ RAMIL, Raquel, *María de Maeztu. Una antología de textos*, Madrid, Dykinson, 2015, p. 73.

5 ES.37274.CDMH/10.8.11.14//DNSD-SECRETARIA,FICHERO,29,G0262327. CDMH

Estació de Paiporta, pròxima a l'Hort de les Palmes, 2016. ACIO

10. L'HORT DE LES PALMES I APUNTS SOBRE PAIPORTA

"... de cosas tan interesantes como eran las ultimas y verídicas noticias de cuanto ocurrió en Paiporta y sus alrededores". *Cuentos valencianos*, Vicente Blasco Ibáñez (1896).

L'Hort de les Palmes, on es va situar el Grup Femení de la Residència d'Estudiants durant més de dos anys, entre 1937 i 1939, està en el terme municipal de Picanya, però a pocs metres de l'Estació de tren de Paiporta, en la línia València-Torrent.

No obstant açò, en tots els documents primaris consultats apareix que l'Hort està situat en el terme municipal de Paiporta. La proximitat a l'estació ferroviària, juntament a que el Comité Popular d'aqueixa població confiscara els béns del propietari de l'Hort, la família Giner, és el que va portar a aqueixa confusió. Un fet que en l'actualitat contínua en referir-nos al lloc on va estar la Residència de Senyoretes, basant-nos en la documentació de l'època.

A principis de la dècada dels anys 1930, Paiporta era un municipi on en les cases encara es feia la matança del porc i es vivia de l'horta. Per a més distracció s'acudia al cinema mut amb pianista en la plaça Cervantes i es vivia amb la humilitat de la bona gent de camp. El Patronat de Missions Pedagògiques, una iniciativa pedagògica republicana, davant l'escassetat de mitjans culturals, va portar a la població una biblioteca circulant, perquè els seus veïns pogueren obtenir els beneficis de la lectura.[1]

A la fi de 1935 el padró del municipi comptava amb prop de 3.200 habitants i molts dels seus carrers no tenien voreres. Com a dada anecdòtica, després de les eleccions generals de febrer de 1936, la Comissió gestora municipal, presidida per José Monto-

1 *Patronato de Misiones Pedagógicas, septiembre 1931-diciembre 1933*, Madrid, Aguirre Impresor, 1934, p. 193.

ro Tarazona, va comprar per a l'ajuntament una bandera tricolor, amb l'escut nacional en ambdues cares,[2] i Juan Miguel Olcina Pellicer va cedir tres fanecades de terreny amb destinació a camp d'experiències agrícoles per als xiquets de l'Escola Nacional de la vila.[3] La vida política consistia en que representants de partits polítics acudiren a donar mítings, sobretot en 1936 a favor del Front Popular.

Les primeres setmanes de la guerra es van produir diversos altercats però, a poc a poc, i malgrat les circumstàncies bèl·liques, la vida es va anar normalitzant i, a proposta de les organitzacions polítiques i sindicals afectes al Front Popular, el Ministeri de Justícia el 15 d'agost de 1936 va acordar nomenar, amb caràcter interí per al càrrec de secretari propietari del Jutjat municipal de Paiporta, a Octavio Ferrer Sanjuán.[4] Seguidament apareix en la *Gaceta* una ordre creant provisionalment una escola unitària de pàrvuls servida per una mestra, per a atendre degudament "als nombrosos escolars que es veien privats de tota classe d'ensenyament".[5]

Vista aèria de l'Hort de les Palmes, anys 1940. Arxiu família Tordera Baixauli. AFTB

2 OLIVER CHIRIVELLA, Juan, *Historia de Paiporta. Crónica del siglo XX, 1900-1979. Una ciudad, su Ayuntamiento y sus gentes,* Paiporta, Ajuntament, 2011, p. 57.
3 *Ibid.*, pp. 61-62.
4 *Gaceta de la República*, n. 61, 2 de març de 1937, p. 1.028.
5 *Gaceta de la República*, n. 36, 5 de febrer de 1937, p. 657.

Els límits municipals, respecte a les poblacions veïnes que en aqueixa època tenien poca correspondència amb l'estructura real de la propietat de la terra i del treball de l'horta, va produir situacions com la que va ocórrer en els límits de Paiporta i Picanya. El Comité executiu d'aquesta última població es va queixar, el 14 d'agost de 1936, al secretari provincial de la Federació Socialista de Treballadors del Camp, que el Comité executiu de Paiporta s'havia adscrit i muntava guàrdia sobre unes 3.000 fanecades –250 hectàrees– de propietat rural i urbana, dins del terme municipal de Picanya, augmentant l'atur local en més d'un 60%, i originant molta agitació en els dos pobles".[6] Terence M. Smyth apunta que van ser els delegats de la CNT de Paiporta els qui en un Congrés, al costat de companys d'altres municipis llevantins, van reclamar "l'ocupació total de totes les terres en nom de la CNT, i l'abolició dels límits municipals".[7] A Paiporta hi havia una important afiliació al sindicat de la CNT partidari del comunisme llibertari, que pensaven que el comerç es regiria millor per "el sistema d'intercanvi".[8] La veritat és que iniciada la guerra varen col·lectivitzar gran part del terme del poble i ho van eixamplar "a costa dels seus veïns".[9]

El Partit Comunista també es va acostar a Paiporta per a donar mítings, com l'organitzat al novembre de 1936 on va intervenir per les dones comunistes l'artista plàstica Manuela Ballester Vilaseca, amb una brillant allocució dirigint-se a les dones: "Solament en la mesura que vosaltres treballeu amb entusiasme i en conjunt, fabricant peces d'abric i tot quant faça falta per al front,

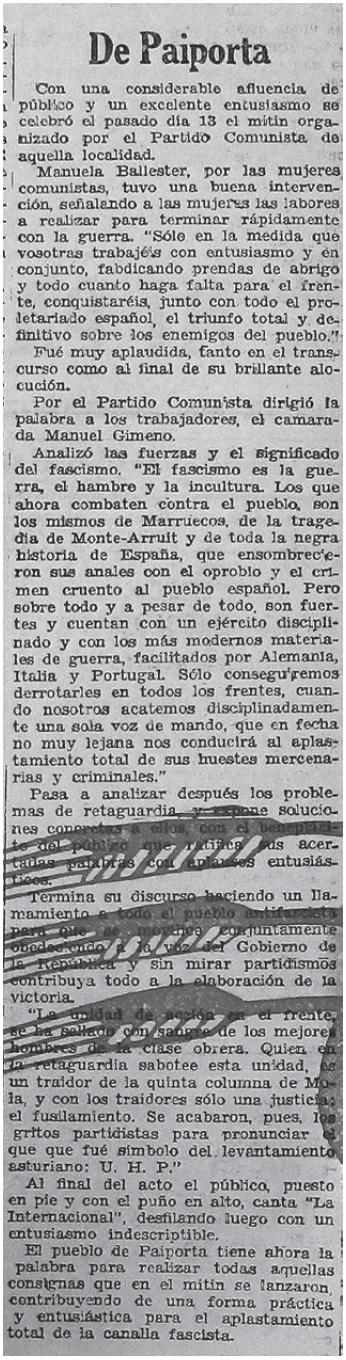

De Paiporta

Con una considerable afluencia de público y un excelente entusiasmo se celebró el pasado día 13 el mitin organizado por el Partido Comunista de aquella localidad.

Manuela Ballester, por las mujeres comunistas, tuvo una buena intervención, señalando a las mujeres las labores a realizar para terminar rápidamente con la guerra. "Sólo en la medida que vosotras trabajéis con entusiasmo y en conjunto, fabdicando prendas de abrigo y todo cuanto haga falta para el frente, conquistaréis, junto con todo el proletariado español, el triunfo total y definitivo sobre los enemigos del pueblo."

Fué muy aplaudida, tanto en el transcurso como al final de su brillante alocución.

Por el Partido Comunista dirigió la palabra a los trabajadores, el camarada Manuel Gimeno.

Analizó las fuerzas y el significado del fascismo. "El fascismo es la guerra, el hambre y la incultura. Los que ahora combaten contra el pueblo, son los mismos de Marruecos, de la tragedia de Monte-Arruit y de toda la negra historia de España, que ensombrecieron sus anales con el oprobio y el crimen cruento al pueblo español. Pero sobre todo y a pesar de todo, son fuertes y cuentan con un ejército disciplinado y con los más modernos materiales de guerra, facilitados por Alemania, Italia y Portugal. Sólo conseguiremos derrotarles en todos los frentes, cuando nosotros acatemos disciplinadamente una sola voz de mando, que en fecha no muy lejana nos conducirá al aplastamiento total de sus huestes mercenarias y criminales."

Pasa a analizar después los problemas de retaguardia, y expone soluciones concretas a ellos, con el beneplácito del público que [illegible] de sus acertadas palabras con aplausos entusiásticos.

Termina su discurso haciendo un llamamiento a todo el pueblo antifascista para que [illegible] conjuntamente obedeciendo a la voz del Gobierno de la República y sin mirar partidismos contribuya todo a la elaboración de la victoria.

"La unidad de acción en el frente, se ha sellado con sangre de los mejores hombres de la clase obrera. Quien en la retaguardia sabotee esta unidad, es un traidor de la quinta columna de Mola, y con los traidores sólo una justicia: el fusilamiento. Se acabaron, pues, los gritos partidistas para pronunciar el que fué símbolo del levantamiento asturiano: U. H. P."

Al final del acto el público, puesto en pie y con el puño en alto, canta "La Internacional", desfilando luego con un entusiasmo indescriptible.

El pueblo de Paiporta tiene ahora la palabra para realizar todas aquellas consignas que en el mitin se lanzaron, contribuyendo de una forma práctica y entusiástica para el aplastamiento total de la canalla fascista.

Verdad, 17 de novembre de 1936.

6 SMYTH, Terence M., *La CNT al País Valencià, 1936-1937*, València, Eliseu Climent, 1977, p. 93.

7 *Ibid.*, p. 93.

8 *Ibid.*, p. 113.

9 *Ibid.*, p.135.

conquistareu, junt a tot el proletariat espanyol, el triomf total i definitiu, sobre els enemics del poble".[10]

El propietari de l'Hort de les Palmes, Francisco Ramón Giner, era un gran terratinent valencià que vivia en el carrer Sorní 13, i que per tradició familiar es dedicava a la producció i exportació d'arròs, amb plantacions a Sueca i Sollana. Després de la revisió de la seua actuació en el colp d'Estat, va ser declarat pel Govern republicà com a enemic del règim, així ho afirmava el ministre Vicente Uribe, director de l'Institut de Reforma Agrària.[11]

Moltes eren les propietats de Francisco Ramón i en l'Hort tenia un dels seus espais d'oci. Els estatgers, que es refereixen a ell com a l'amo, li preparaven una paella quan apareixia. Segons José María Tordera Moreno, el fill major dels propietaris: "A l'amo li agradava molt anar a l'horta, tenia moltes propietats, però on més li agradava estar era en l'Hort de les Palmes". Una vegada iniciada la guerra, José María Tordera, recorda que el seu pare va amagar tots els objectes de valor de l'amo, perquè no els hi quedara la col·lectivitat i els van restituir en finalitzar la contesa.

Preparant la paella a l'Hort de les Palmes, anys 1950. AFTB

En un altre ordre de coses, també, la Cooperativa d'Energia Elèctrica va ser intervinguda pel Comité de control obrer de la localitat.[12] Davant les socialitzacions continuades, Ricardo Zabalza Elorza (1898-1940), que havia sigut secretari general de la Federació

10 *Verdad,* 17 de novembre de 1936, p. 8.

11 *Gaceta de la República,* n. 259, 16 de setembre de 1938, p. 1.282.

12 ES. 37274.CDMH/10.8.10.3.639.1//PS-BARCELONA,963,1,30. CDMH

Espanyola de Treballadors de la Terra i, en aqueix moment Governador Civil de València, en declaracions al diari *Verdad,* el 14 d'octubre de 1936, demandava una marca de Cooperativa Valenciana per a l'exportació de taronges. El mateix diari anunciava la constitució de la Provincial Camperola, en l'assemblea que es realitzaria dies després en el teatre Principal de València: "Pel dret a la propietat de la terra i l'organització de l'exportació dels cultius". Ricardo Zabalza també va parlar, el dia 28 d'octubre de 1936, que en alguns pobles s'estaven fent "confiscacions no sempre justes".[13]

182

Don Ricardo Zabalza Monga

Diputado a Cortes por la circunscripción de Badajoz

perteneciente al grupo político Socialista

Se expide este carnet de identidad con el fin de que le sean dadas toda clase de facilidades para el libre ejercicio de su misión.

Congreso de los Diputados 16 de septiembre de 1938.

V.º B.º El Presidente, Diego Martínez Barrio

El Secretario, E. Ramos

Firma del Interesado, Ricardo Zabalza

Va impulsar l'organització de cooperatives agrícoles que va donar origen a la Unió Central de Cooperatives Agrícoles i va fundar la revista *Colectivismo*. A la fi de setembre de 1936 va reunir als Comités executius dels municipis amb els quals va acordar intensificar l'ajuda a Madrid, amb la proposta que cada població admetera un contingent del 5% de refugiats, incrementant-se les persones arribades des del front de guerra, com va ocórrer a Paiporta.

Carnet de Ricardo Zabalza, diputat del Congrés dels Diputats, per el Partir Socialista, 1938. ACIO

Al novembre d'aqueix any la Federació Provincial Camperola, va organitzar una gran Assemblea Tarongera fixant la seua posició: "per a exportar les taronges es precisava constituir cooperatives tarongeres en els pobles".[14]

13 *Almanaque de Las Provincias* 1940, p. 84.

14 *Verdad,* 17 de novembre de 1936, p. 8.

L'Hort de les Palmes, que limita amb el llit natural del Barranc de Xiva, va ser col·lectivizat, i no solament l'edifici i els seus horts, sinó també totes les propietats de Francisco Ramón Giner situades a Picanya.

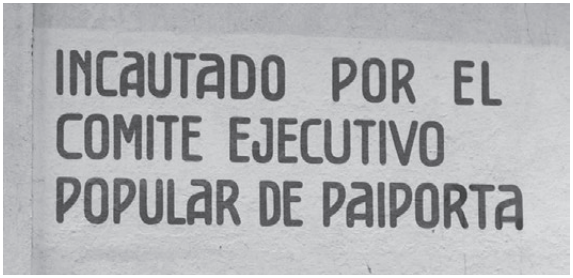

Rètol restaurat per l'Ajuntament de Picanya. Picanya, 2016. ACIO

Molt pròxima a la finca principal de l'Hort trobem una construcció que va servir de magatzem, amb un pal de llum elèctrica (antic número 36). En ell, restaurat actualment per l'Ajuntament de Picanya, es conserva un rètol esclaridor que diu: "Confiscat pel Consell Local de Paiporta".[15] Aquesta edificació, en línia recta cap al centre històric de Picanya, es troba a pocs metres del Motor de Giner (carrer Sanchis Guarner, antic número 38), que proveïa els camps de cultius de cítrics de l'Hort de les Palmes. El Motor de Giner està en el nucli urbà de Picanya, en la partida de les Palmes.

Així mateix cal destacar que encara havent-hi col·lectivizat l'Hort de les Palmes, el Comité Executiu Popular va cedir l'edifici al govern de la República, sempre que fora per a albergar alguna obra social, sanitària o educativa, com va ser en aquest cas la Residència de Senyoretes.

Al desembre de 1937, en la *Gaceta de la República* apareix el nomenament de tres jutges municipals pertanyents a l'Audiència de València, del Partit Judicial, número 3, corresponent a Paiporta. Els fiscals designats amb caràcter interins, a reserva de quant oportunament s'establira, van ser: amb un sou anual de 1.500 pessetes, Andrés Gayo Gil i Nicolás Mendoza Navarro, que es casaria amb la resident Tomasa García Treviño i Julio Pérez Ruiz, amb un sou de 500 pessetes anuals.[16]

15 Podria ser un magatzem del CLUEA (Consell Llevantí Unificat de l'Exportació Agrícola).
16 *Gaceta de la República*, n. 336, 2 de desembre de 1937, pp. 854-871.

El 28 de maig de 1938, la Cooperativa Agrícola La Senyera de Paiporta va emetre una credencial a Ramón Ciscar Vázquez perquè ho representara,[17] [segurament en el CLUEA]. Aquest Consell Llevantí Unificat de l'Exportació Agrícola disposava d'un magatzem de taronges, controlat per la col·lectivitat.

Les organitzacions sindicals i forces polítiques tenien molta activitat, realitzaven mítings i acudien a actes de caire solidari. El Sindicat de la Construcció va lliurar a la Junta d'Ajuda a Madrid creïlles i arròs per a pal·liar la falta de queviures en la capital madrilenya.[18] En un altre ordre de coses, l'Agrupació Socialista de Paiporta amb seu en la casa del Poble de Benetússer, en el transcurs de la guerra anava augmentant la seua afiliació, amb un nombre aproximat de 60 adscrits a l'octubre de 1938.[19]

Camió procedent de un poble de València amb queviures per a Madrid. ACIO

Un total de 38 persones van col·laborar en els diferents comités que es van constituir durant la guerra. El segon Comité, organitzat des de setembre de 1936, assignat pels partits polítics i organitzacions sindicals de la localitat del Front Popular, va exercir les seues funcions mentre la Residència va estar a Paiporta, fins a pràcticament el final de la contesa. El president va ser José Montoro Tarazona i els vocals: Manuel Cuevas Juan, Julián Gallego García, Agustín Encarnación Aznar, Segismundo Brull Tarazona, Germán Fita Company, Rafael Calvo Soldevilla i Francisco Tarazona Llácer. Les funci-

17 ES. 37274.CDMH/10.8.10.3.1019.1//PS-BARCELONA,585,2,4. CDMH
18 *Frente Rojo*, 29 d'abril de 1937, p. 5.
19 GC 1938 AH-60-23. CDMH

ons de secretari les va realitzar Rafael Juan Valero.[20] Tots ells, amb l'arribada del franquisme, van pagar car la seua aposta per defensar la legalitat republicana.[21]

Finalment, afegir a aquestes anotacions que, relacionada amb la Residència a través de Regina Lago, es va instal·lar a Paiporta a la fi de 1936 una Colònia Escolar que inicialment va ser coordinada per la Brigada FUE madrilenya, amb el nom de "Nadia Kruskaia", en homenatge a la pedagoga i dona de Lenin. Aquesta colònia es va popularitzar amb el nom de "Rússia". Mesos després, va passar a dependre del Ministeri d'Instrucció Pública com a tantes altres guarderies i colònies que s'havien organitzat des de partits polítics, ateneus, organitzacions humanitàries i sindicats. Amb l'evolució de la guerra i durant els mesos següents, Josefa Alvarado Planelles va ser qui va ocupar aqueix càrrec. En 1937 la Colònia Rússia era al número 47, comptava amb 24 xiquets i xiquetes i 5 adults. El seu primer responsable va ser el mestre Juan Ardanaz Lucia, fins a setembre de 1937. Amb data 2 de setembre d'aqueix any signa un rebut de l'Oficina d'Adquisició de Llibres i Canvi Internacional d'una caixa que contenia una biblioteca tipus "Y". Aquesta petició va avalada amb el vist i plau de Regina Lago, la qual cosa prova la seua connexió amb la Colònia.

Dos mesos després, el 7 de novembre de 1937, la nova responsable de la Colònia Rússia remet a Teresa Andrés Zamora, directora de l'Oficina d'Adquisició de Llibres del MIP la relació degudament signada dels llibres rebuts, indicant el trasllat de l'anterior responsable que va rebre aqueix enviament.

Colònia escolar de Paiporta, 1938. AGA

20 Causa General de Paiporta. PARES

21 Segismundo Brull Tarazona, Germán Fita Company, José Montoro Tarazona i Rafael Juan Valero, van ser afusellats pel franquisme. La resta dels seus companys varen patir diferents tipus de repressió i exili.

Domingo Gabalda Fenollosa, el carter rural que portava la correspondència a l'Hort és separat del servei i baixa en l'escalafó.[22] José María Tordera Moreno encara s'acorda d'on procedia gran part de la correspondència, de Miguel Ángel 8.

En 1958, apareix en el *Boletín Oficial del Estado* un decret pel qual s'autoritza la segregació del barri de La Florida, del de Picanya, per a la seua agregació al de Paiporta.[23]

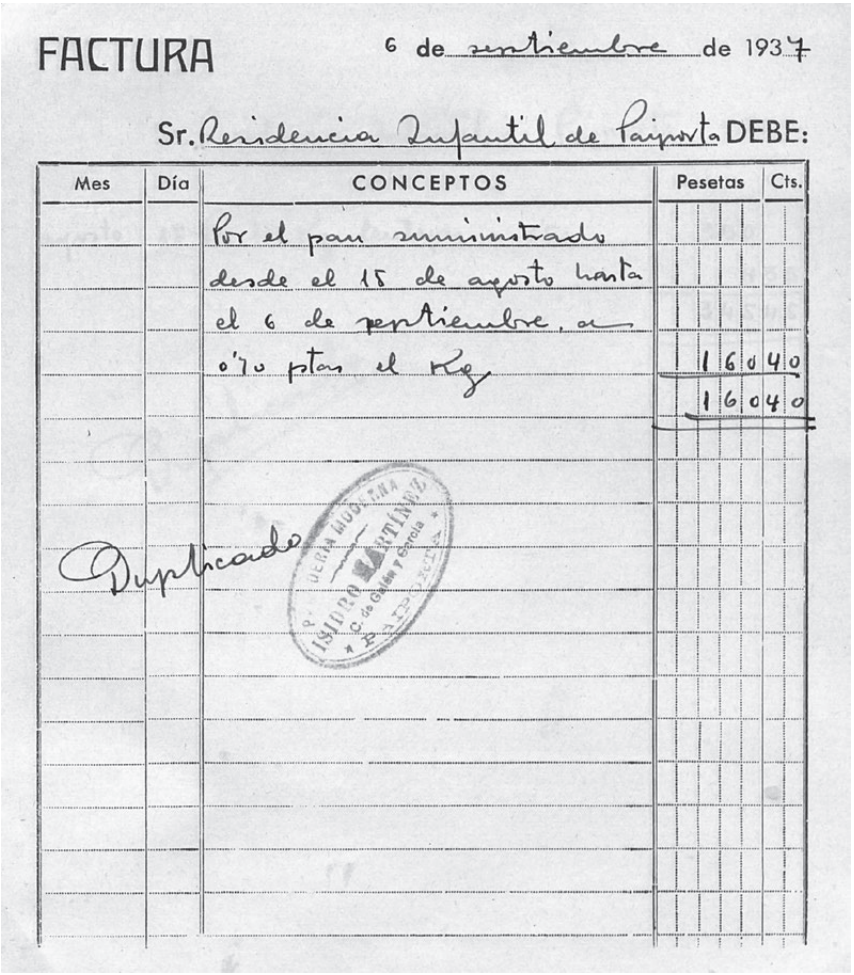

FACTURA

6 de septiembre de 1937

Sr. Residencia Infantil de Paiporta DEBE:

Mes	Día	CONCEPTOS	Pesetas	Cts.
		Por el pan suministrado desde el 15 de agosto hasta el 6 de septiembre, a 0'70 ptas el Kg	160	40
			160	40

Duplicado

Factura del forn de pa de Paiporta a la Residència infantil, 1937. AGA

22 *Boletín Oficial del Estado*, n. 84, 25 de març de 1941, p. 1992.
23 *Boletín Oficial del Estado*, n. 234, 30 de setembre de 1958, p. 8568.

Detall de l'escala de l'Hort de les Palmes, 2016. ACIO

11. LA RESIDÈNCIA DE L'HORT DE LES PALMES

En el Catàleg del patrimoni arquitectònic del terme municipal de l'Ajuntament de Picanya, en la comarca de L'Horta Sud, localitzat geogràficament en la partida de les Palmes, s'identifica sota la denominació Hort de les Palmes l'alqueria que va servir de Residència al Grup Femení.

La descripció és la següent:

> Hort característic de dues plantes, orientat a l'est, amb un tipus de torres que es configuren no per elevació d'una nova planta sinó per alçament de la barana (ampit) amagant la teulada. Bigues de fusta. La torre de l'esquerra podria ser un afegit en l'edifici originari que deixa pas en planta baixa a un rafal. La façana es configura amb tres portes d'arc de mig punt; balconades i enreixats de tradició barroca. En les balconades, els tirants han estat substituïts, conservant-se els taulells del pis originaris. Part del farratge podria provenir d'edificacions més antigues. Hi ha detalls puristes (pilotes de les baranes).[1]

Contigu al cos central de l'alqueria estava la casa de l'inquilí i la resta d'instal·lacions agrícoles. "Aquesta alqueria respon al clàsic model de casa rural compacta, probablement construïda durant el segle XVII".[2] Encara que una altra informació data la construcció en la segona meitat del segle XIX.[3]

L'Hort tenia un ampli jardí i camps de cítrics. La resident, María Luisa García Treviño, afirma que, en l'Hort, es van plantar les primeres taronges mandarines clementines,[4] i que ella va tenir la fortuna de provar-les.

---

1 Fitxa descriptiva. Ajuntament de Picanya
2 *Revisión del PGOU de Picanya, Valencia. Estudio de paisaje. Anejo n. 2. Fichas descriptivas. Recursos y unidades del paisaje*, Picanya, Ajuntament, p. 47.
3 Fitxa descriptiva. Ajuntament de Picanya
4 En 1932 la Direcció General d'Agricultura va autoritzar a l'enginyer director de l'Estació Tarongera de Burjassot (València) perquè es traslladara a Algèria a fi d'estudiar la varietat de la taronja mandarina Clementina. *Gaceta de Madrid*, n. 305, 31 d'octubre de 1932, p. 690.

Però el que destacava a l'Hort era el seu palmerar en el camí d'accés, que li donava el nom i que configurava un paisatge característic de gran bellesa. L'Hort originàriament va ser propietat de la família Giner, que era també propietària del motor del mateix nom, d'on procedia l'aigua de reg.

Motor de Giner, Picanya, 2016. ACIO

L'Hort complia amb els requisits per a instal·lar la residència. Una edificació que no necessitava cap pla d'adaptació, doncs reunia les premisses d'espai i solidesa, per a la instal·lació de les classes i els dormitoris.

La Residència reunia totes les condicions bàsiques que caracteritzaven la primera Residència de Madrid:

- Ubicació. Prop de la capital, però alunyada de l'aldarull de la mateixa.
- Comunicació. Amb transport públic en les proximitats.
- Habitatge ampli i higiènic. Amb instal·lacions modernes, llum, lavabos, dutxes, calefacció, aigua corrent, telèfon, etc.

- Espai exterior. Jardins i hort.
- Naturalesa. Tranquil·litat, aire pur.
- Zona per a practicar esport, banys a l'aire lliure, etc.
- Personal per a cuidar els espais comuns.

Un lloc on van viure juntes les quatre estacions de l'any, en contacte amb la terra, amb els parrups dels ocells en despertar, amb el perfum de les flors del jardí i dels tarongers, amb la llum i la brisa del Mediterrani. Una llar on es respirava cultura i que era ideal per a estudiar, pensar i ser feliços. Un espai amb ànima, perfecte per a situar la Residència. La bona comunicació i els amplis espais donaven possibilitats per a allotjar aproximadament a 20 residents més les seues professores. A més de poder gestionar-la com a hotel dirigit a conegudes i amistats que podien pernoctar en un lloc tranquil i segur.

Imatge comercial de l'Hort de les Palmes. AFTB

En l'actualitat el nom de l'Hort de les Palmeres apareix destacat en el fris de la porta –on els visitants colpejaven la balda de ferro-, al seu costat apareix el número 35. Un lloc on el cel intens es distingia cap al Barranc de Xiva que limita amb la propietat. L'escenari triat era impressionant i les dones estaven ocupant aqueix espai. Un edifici singular que afavoria la visibilitat de les dones i que al principi va escandalitzar al veïnat de Paiporta que a poc a poc les va anar acceptant.

L'Hort de les Palmes en l'actualitat no està habitat i al seu voltant hi ha una urbanització de cases adossades. L'habitatge denota un passat d'esplendor, fent l'efecte que el seu interior és com una caixa de records difícils de recuperar, però que intuïm en investigar la seua història, més encara després d'haver conegut a una de les seues residents, María Luisa García Treviño, que ens va desvetlar alguns dels seus secrets.

Hort de les Palmes, 2016. ACIO

El professor Adrià Besó ha investigat els horts de cítrics, especialment els del municipi de Picanya, aportant a més informació gràfica.[5]

L'Hort de les Palmes, en resum, era el lloc ideal per a situar el Grup Femení de la Residència d'Estudiants.

5 BESÓ ROS, Adrià, "Les cases dels horts de tarongers", en: REY, Miquel del, *Alqueries, paisatge i arquitectura en l'horta*, València, Consell Valencià de Cultura, 2002 p. 189-193.

Hort de les Palmes, 2015. ACIO

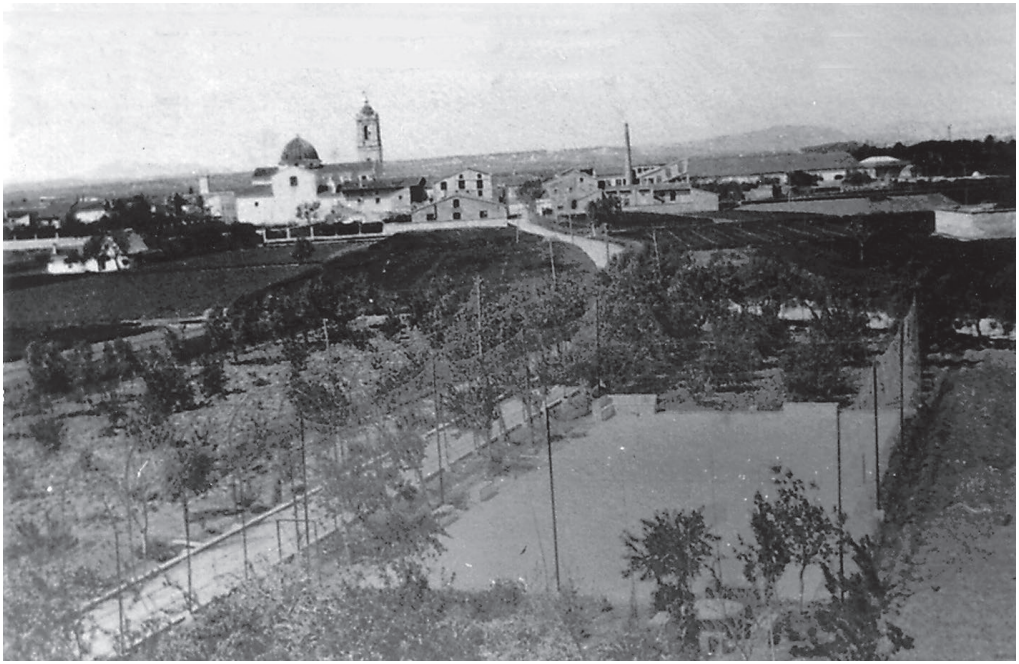

Vista panoràmica de Paiporta, anys 1930. Fons Adzavara. Museu de la Rajoleria Paiporta MRP

Germans Tordera Moreno, aproximadament, any 1928.
Arxiu família Pròsper Tordera, AFPT

12. PERSONAL DE L'HORT DE LES PALMES

El personal que cuidava la Residència era el suficient perquè el projecte tinguera les garanties d'èxit. Entre ells estaven, els estatgers –que eren els mateixos que havien servit a la família Giner–. La família estava formada per José María Tordera Desco, la seua dona Asunción Moreno Garcés i els seus tres fills: Vicente Tordera Moreno, ja mort. María Asunción Tordera Moreno que va morir al setembre de 2017 amb 91 anys i José María Tordera Moreno que actualment té 94 anys. Els estatgers s'encarregaven de l'atenció de la granja: conills, porcs, ànecs, gallines, i de l'horta.

Les treballadores que s'ocupaven que la Residència funcionara, des de la neteja a la compra de mercaderies, van ser les següents:

- Una responsable de la cuina
- Una ajudant de cuina
- Una responsable de proveïments
- Una infermera i encarregada de costura
- Una bugadera, que també atenia la planxa

Entre les empleades destacava Engracia [Prieto], que ja treballava en la Residencia de Madrid. Ella era l'encarregada dels subministraments. Després, també va ajudar en la Casa de València.

Manolita Gil Matesanz, persona de confiança que va estar en l'Hort i en la Casa de València, i que també va exercir provisionalment com a professora. María Rodríguez, una basca trempada, estava en la cuina. (Testimoni de José María Tordera Moreno). De l'Hort va passar a atendre la Casa de València. Dolores Hernández, una gallega que va estar uns mesos com a ajudant de cuina. Lolita, d'origen santanderí, que va ser ajudant de cuina en 1938 (testimoni de María Luisa García). Evelia Gutiérrez, que era la infermera i costurera i que procedia de la Residència de Madrid, on era una de les

assistents. De l'encarregada de rentar i planxar no hem obtingut informació. Tomasa García Treviño, per un temps, va dirigir un taller de costura. En opinió de la seua germana María Luisa García Treviño, part del personal de la Residència de Madrid s'havia traslladat amb elles a l'Hort de les Palmes.

Imatge presa des de l'Hort de les Palmes. Fons Adzavara, MRP

Jove sota un taronger, en un hort valencià. Walter Reuter,1937. ACIO

13. RESIDENTS DE L'HORT DE LES PALMES

En total, entre el llistat d'Altes i Baixes de les residents en l'Hort, sumen 38, entre xiques i dones joves i adultes, com les mestres Matilde García i María Dolores Bravo, que va passar uns dies en la Residència. A més de les primeres alumnes becades procedents de Madrid, també es van allotjar algunes dones que van utilitzar provisionalment l'Hort a manera d'hotel. Unes col·laboraven en la marxa de la Residència, com Petra González Guijo i Manolita Gil Matesanz. La primera exercia de secretària administrativa, fins que va ingressar en l'Institut Obrer de València i la segona d'ajudant de les professores. Altres dones tan sol van estar de pas o eren familiars o amigues. Les residents, joves que somiaven amb estudiar, aprofitaven la possibilitat que la República els oferia, intensificant el seu esforç per aprendre. Sabien que la formació que els oferien les docents els proporcionarien un futur millor que el que havien tingut les seues mares. D'algunes de les quals havien sigut les seues companyes en l'Hort, María Luisa García Treviño, ha recordat certes dades, informació que hem afegit als noms i cognoms de les residents investigades en diferents arxius:

Gloria Ballesteros. Continuava en la Residència al desembre de 1938.

Pilar Benayas [Fernández].

Victoria Benayas [Fernández]. Mestra de Primer ensenyament en 1925.

Esther Blanco [Zubialdea]. Asturiana, amiga de les residents María Luisa i Tomasa García. En 1945 forma part com a auxiliar de l'Institut Nacional de l'Habitatge de l'Oficina Central a Madrid.[1]

María Dolores Bravo Sánchez. Mestra, va romandre en la Residència de l'Hort uns

1 *Boletín Oficial del Estado*, n. 129, 9 de maig de 1945, p. 3.779.

dies al febrer i al maig de l'any 1937. Originària de Toledo, va nàixer en 1908. Antiga alumna de la Residència de Senyoretes,[2] el seu nom apareix al maig de 1931 en la relació d'aspirants admesos a oposicions a l'ingrés del Magisteri Primari de les Escoles de Primer ensenyament.[3] Mestra en la Llar Infantil de Ciudad Real també va ser mestra a Toledo. Com a professora de Grau professional va ser destinada a la Colònia de Alcudia de Carlet. Va arribar a València al setembre de 1936 amb els seus germans. Un d'ells, Salomé Fernando, catedràtic de Francès, havia sigut pensionat per la JAE,[4] i era professor de l'Institut Blasco Ibáñez a València. María Dolores entra en la Residència el 23 febrer i és baixa el 27 de febrer. Torna a entrar el 12 de maig i és baixa el 17 de maig de 1937. Va rebre un préstec de la Residència, en dipòsit, de 500 pessetes al desembre de 1937.[5] Va romandre en la Residència de València fins al final de la guerra. Al gener de 1938 se li concedeix permís per a absentar-se de la seua escola a Carlet a fi de continuar els seus estudis en la Universitat de València on va cursar Filosofia i Lletres, Secció de Pedagogia. Va patir repressió política.[6] Acusada de ser de família d'idees esquerranes, de pertànyer a la Federació Universitària Escolar FUE i, al Socors Roig Internacional SRI.

A Madrid va viure en el carrer Alfonso XII, número 20. Va ser depurada definitivament i baixa com a Mestra Nacional el 16 de juliol de 1940. En el seu descàrrec va jurar que tan sol va realitzar el seu deure professional.[7] Va demanar revisió del seu expedient de depuració el 24 de març de 1952.[8] A València va viure en el carrer Joaquín Costa 29, en el carrer Pizarro 7 (1940) i en Maestro Gozalbo11 (1950).[9] En 1958, li van publicar el llibre *Y sonaron las campanas*.[10]

Julia Calderón. Becada. Era de constitució malaltissa i María Luisa García, recorda que Julia no s'alçava del llit. Causa baixa en la Residència el 6 de maig de 1937.

---

2 Signatura 60/10/36. ARSFJOGGM

3 *Suplemento a La Escuela moderna*, n. 3.603, 25 de juliol de 1931, p. 3.

4 JAE/23-484.

5 Signatura 60/9/1. ARSFJOGGM

6 ES. 37274.CDMH/10.8.11.14//DNSD-SECRETARIA, FICHERO,8, B0103140. CDMH

7 Caixa 42/08770, exp. 27. AGA

8 Caixa 32/12990, exp. 26. AGA

9 Existeixen diverses mestres amb el mateix nom, per tant, alguna dada pot ser que no siga correcta, per no pertànyer a la persona que va estar en la Residència.

10 BRAVO SÁNCHEZ, María Dolores, *Y sonaron las campanas*, Barcelona, Bruguera, 1959.

Pilar Candel. Antiga alumna de la Residència de Senyoretes.[11] Becada pel Ministeri, és donada d'alta en la Residència de l'Hort de les Palmes l'11 de gener de 1937. Al maig de 1938 s'instal·la 15 dies a València i 15 en l'Hort. Romania en la Residència al desembre de 1938.

Carvajal.[12]

Marina Corella [Jiménez]. Romania en la Residència al desembre de 1938.

Enriqueta Cullel [Pérez]. En 1933 a Barcelona va ser cursetista de Geografia i Història i proposta com a docent davant la demanda de mestres per a substituir el professorat de Segon ensenyament de les Congregacions religioses, concedint-li un subsidi de Beca completa. En 1934, va ser encarregada de Curs de Literatura de l'Institut elemental de Cervera, Lleida.[13]

Amada Escrich. Romania en la Residència al desembre de 1938.

Teófila Estévez Barrero. Va arribar des de la Residència madrilenya al gener de 1937. Va estar becada com a alumna de la Residència. Després de l'experiència de l'Hort, on es va preparar per a les proves d'examen, va ingressar en la Segona convocatòria de l'Institut Obrer de València,[14]rebent una indemnització mensual de 45 pessetes.[15] Pertanyia a l'Associació de Dones Antifeixistes. Disposem d'una fotografia del seu carnet com a treballadora estudiant de l'Institut Obrer de València en 1937.

Amalia Felipe Muñoz. A proposta de la Junta Central de Beques se li concedeix beca d'estudis com a alumna de l'Institut Luis Vives de València.[16] Romania en la Residència al desembre de 1938.

María Ferre Rostoll. *Josefa*, Natural d'Alacant. Becada, va ser amiga de María Luisa

11 Signatura 60/10/36. ARSFJOGGM

12 Signatura 60/8/1. ARSFJOGGM

13 *Gaceta de la Madrid,* n. 290, 17 d'octubre de 1934, p. 396.

14 Marilena García, alumna de l'Institut Obrer de València, s'acorda que Teófila era una xica molt educada. Testimoniatge arreplegat a València el 3 d'agost de 2016.

15 *Gaceta de la República,* n. 344, 10 de desembre de 1937, p. 1.049.

16 *Gaceta de la República,* n. 357, 23 de desembre de 1937, p. 1.379.

García que recorda que la seua germana [Ana María] estudiava en l'Escola Normal d'Alacant. Li agradava la música. Un dia elles van comprar partitures en el carrer de La Pau. Va aconseguir una beca d'estudis en 1937, sent alumna de l'Institut de Segon ensenyament d'Alacant.[17] Romania en la Residència al desembre de 1938. A la seua germana la traslladen a Mutxamel (Alacant).[18]

Carmen Gallego Pajuelo. Va arribar de la Residència madrilenya al gener de 1937. Becada com a alumna resident de l'Hort, va ingressar en la Segona convocatòria de l'Institut Obrer de València, rebent una indemnització de 45 pessetes mensuals.[19] Disposem de fotografia de carnet. Va morir a Madrid amb 87 anys, al desembre de 2006. El seu pare havia nascut en Don Benito, Badajoz. De professió forner, estava afiliat a la CNT. Després de la guerra va ser afusellat. Carmen va ser amiga de les germanes María Luisa i Tomasa García. Segons María Luisa García, Carmen Gallego va ser secretària del socialista Juan Casado Morcillo, últim Governador Civil de la Província de Badajoz durant la Segona República, afusellat al maig de 1939.

Carmen Gallego Pajuelo. 1937. ACIO

Isabel Gallego Pajuelo. Germana de Carmen. Va arribar de la Residència madrilenya al gener de 1937. Alumna de la Residència de Paiporta, no va aprovar els exàmens d'ingrés a l'Institut Obrer. Becada en la Residència de l'Hort de les Palmes.

Matilde García Belda. Va nàixer a València el 2 de gener de 1912.[20] Va estudiar en l'Escola Normal de Mestres de València (testimoniatge de María Luisa García). Durant la guerra, va treballar en l'Institut d'Assistència Social Mestre Ripoll.

17 *Gaceta de la República,* n. 352, 18 de desembre de 1937, p. 1.282.
18 *Gaceta de la República,* n. 287, 14 d'octubre de 1938.
19 *Gaceta de la República,* n. 344, 10 de desembre de 1937, p. 1.049.
20 *Gaceta de Madrid,* n. 286, 13 d'octubre de 1933, p. 372.

María Luisa García Treviño. Va nàixer en 1923. Alumna de la Residència de l'Hort fins a ingressar en l'Institut Luis Vives de València, després va estar en la Casa de València i de nou en l'Hort. En l'actualitat viu a Madrid. Ampliem la seua biografia en l'apartat corresponent.

María Luisa García Treviño, 1946. Familia Treviño García, FTG

Tomasa García Treviño. Va nàixer en Maranchón, Guadalajara, el 29 de desembre de 1912 i va morir a Madrid el 3 d'agost de 1969. Va arribar de la Residència madrilenya al gener de 1937. Becada, amb data d'alta l'1 de febrer de 1937. En la Residència de Paiporta portava un xicotet taller de costura. Va sol·licitar i va guanyar una plaça en les Brigades volants contra l'analfabetisme, després del concurs obert pel Ministeri d'Instrucció Pública el 28 de setembre de 1937, en compliment de l'Ordre ministerial de 20 d'aquest mes, per a cobrir places en les Brigades volants contra l'analfabetisme en la rereguarda de València.[21] Al febrer de 1938 se li anul·la el nomenament per renúncia a la plaça assignada.[22] En el mes de març és admesa per a l'examen de l'oposició d'ingrés en el Cos tècnic administratiu del Ministeri d'Instrucció Pública i Sanitat.[23] Afiliada al Partit Comunista, es va traslladar a Castuera (Badajoz), treballant de secretària d'uns enginyers agrícoles. Estant allí va acabar la guerra, tornant amb tren a Soria, al poble dels seus pares. Té fitxa de repressió política.[24] Es va casar amb Nicolás "Colau" Mendoza Navarro, que va ser Jutge de Pau de Paiporta.

Tomasa García Treviño, 1941. FTG

Carmen García. Becada. Romania en la Residència al desembre de 1938.

21 *Gaceta de la República*, n. 336, 2 de desembre de 1937, pp. 874-875.

22 *Gaceta de la República,* n. 85, 4 de febrer de 1938, p. 624.

23 *Gaceta de la República,* n. 70, 11 de març de 1938, p. 1.281.

24 ES.37274.CDMH/10.8.11.14//DNSD-SECRETARIA,FICHERO,25,G0131532. CDMH

Elia García [Ortiz]. D'Oviedo. Mestra en 1942.

Rosario García. Era de Castuera (Badajoz). Antiga alumna, va arribar de la Residència madrilenya al gener de 1937.[25] Com totes les alumnes que van iniciar la Residència a Paiporta, estava becada pel Ministeri d'Instrucció Pública. Segons el record de María Luisa García, Rosario ajudava a les seues companyes com a alumna avantatjada. Romania en la Residència al desembre de 1938.

Manolita Gil Matesanz. Va arribar de la Residència madrilenya el 26 de gener de 1937. Becada, va exercir d'ajudant de les mestres a Paiporta. Romania en la Residència al gener de 1939. Ampliem més dades en l'apartat de professores de la Residència de Paiporta.

Petra González Guijo. Va arribar de la Residència madrilenya al gener de 1937. Alumna en l'Hort, va exercir de secretària administrativa fins al seu ingrés en l'Institut Obrer de València. Ampliem més dades en l'apartat de professores de la Residència de Paiporta.

Julia Iglesias. Va arribar de la Residència madrilenya al gener de 1937, com a alumna becada en la Residència de l'Hort. Afiliada al Partit Comunista i a l'Associació de Dones Antifeixistes, segons el record de María Luisa García, la seua amiga era experta en costura pel que ajudava a les seues companyes en aquesta tasca.

Conchita Lozano Barbero. Invident. Becada com a alumna oficial del Conservatori de Música i Declamació de Madrid. Al maig de 1937 trasllada el seu expedient a l'Institut Blasco Ibáñez i després, al desembre de 1937, a l'Institut Luis Vives, augmentant-li la beca a 300 pessetes.[26] Romania en la Residència al desembre de 1938.

Dolores Mora Carmona. Procedent d'Úbeda, estudiant becada de Magisteri. Data d'alta el 14 de juliol de 1937. El seu germà, Patrocini, va participar en les Brigades volants contra l'analfabetisme en la rereguarda, a Ciudad Real.[27]

25 Signatura 60/10/36. ARSFJOGGM

26 *Gaceta de la República*, n. 357, 23 de desembre de 1937, p. 1.379.

27 *Gaceta de la República*, n. 344, 10 de desembre de 1937, p. 1.052.

María Dolores Morales Rivera. Becada en l'Escola Normal de Mestres de Madrid número 1, amb 200 pessetes,[28] i al gener 1939 amb 300 pessetes, en l'Escola Normal de Magisteri primari a València, en aqueixa època amb l'assistència a classes d'un reduït nombre d'alumnes.[29] Va romandre en la Residència fins al final de la guerra.

Florencia Morales Rivera. Va nàixer el 21 de març de 1912. Titulada en 1935, va treballar com a mestra a Toledo. Romania en la Residència al desembre de 1938.

Josefa Núñez. Òrfena. Alumna de la Residència de l'Hort. María Luisa García recorda que era d'Extremadura. Va estar becada pel "Patronato Jorge Calvo de Protección y Cultura Femenina". Segon María Luisa, *Pepita* era molt intel·ligent, però la van expulsar pel seu comportament. "Li agradaven molt els homes. Eixia amb un xic del poble, Soler."

Faustina Pérez Pons. Romania en la Residència al desembre de 1938.

Josefa Perona. Secretària d'Esports de la Junta Directiva de la Unió de Xiques d'Espanya. Encausada, amb expedient pertanyent a la Causa Militar. Peça primera o principal de la província de Castelló. Data d'expedient 19 de desembre de 1938.[30] Romania en la Residència al desembre de 1938.

Margarita Población Cuenca. Becada. Data d'alta el 8 d'agost de 1937. Després de l'Hort es trasllada a la Residència de València. Romania en la Residència al desembre de 1938. El seu germà, Feliciano, va ingressar en 1938 en l'Institut Obrer de Madrid, amb una indemnització de 200 pessetes.[31]

Elena del Pozo. Becada, amb data d'alta 26 de juliol de 1937.

Aquilina Prada. Becada. És donada de baixa l'11 de febrer de 1937, no consta l'alta, segurament seria al gener de 1937. No va tornar a la Residència.

Palmira Rodríguez. Gallega. Becada. En aqueixa època era núvia de José Brull Muñoz,

28 *Gaceta de la República*, n. 337, 3 de desembre de 1937, p. 889.
29 *Gaceta de la República*, n. 8, 8 de gener de 1939, p. 111.
30 Lligall: 1.398, Caja: 1 Exp.: 5, Folio: 158. CDMH
31 *Gaceta de la República,* n. 101, 11 de abril de 1938, p. 248.

un músic de la Banda Primitiva de Paiporta que tocava el saxofó. Palmira Romania en la Residència al desembre de 1938. Després, va mantenir correspondència amb la família de José Brull, a Paiporta.

Gloria Rubio Lavín. Va arribar de la Residència madrilenya a mitjan any 1937. Becada com totes les joves que van iniciar el projecte de la Residència en l'Hort.[32] La Comissió delegada de la JAE va comunicar al Ministeri d'Instrucció Pública al novembre de 1938 que Gloria continuava gaudint de beca en el Grup Femení de la Residència d'Estudiants instal·lada a Paiporta.[33] Va ingressar en el Partit Comunista. Va deixar la Residència abans que acabara la guerra. Va patir repressió política. Amiga de María Luisa García.

Maria Elvira Rubio Lavín. Data d'alta en la Residència el 29 de març de 1937. La Comissió delegada de la JAE va comunicar al Ministeri d'Instrucció Pública amb data 11 de novembre de 1938 que continuava gaudint de beca en el Grup Femení de la Residència d'Estudiants instal·lada a Paiporta.[34] Becada consecutivament,[35] va deixar la Residència abans que acabara la guerra. Amiga de María Luisa García.

Josefa Torres López *Pepita*. Va arribar de la Residència madrilenya al gener de 1937. Alumna de la Residència de l'Hort. Becada en 1938 de l'Institut-Escola.[36] En el record de María Luisa García, *Pepita* era de professió modista.

Rafaela Torrijos Pimentel. Va nàixer el 27 de novembre de 1916. Becada, va estar en l'Hort del 23 de febrer al 28 maig de 1937, que va causar baixa. Va ser l'encarregada de portar expedicions de xiquets i xiquetes evacuats des de Madrid a València. En cada viatge es quedava en la Residència de l'Hort uns dies. D'ella retenim aquestes paraules: "A pesar que els temps eren difícils, la nostra joventut i la gran il·lusió per defensar, en la mesura que fora possible el que més desitjàvem, ens feia sentir-nos feliços".[37] Rafaela era germana de Trinidad Torrijos, una activa dirigent de les Joventuts

32 *Gaceta de la República*, n. 346 del 7 de desembre de 1938 y 12 de desembre de 1938, p. 1.065.
33 *Gaceta de la República,* n. 327, 23 de novembre de 1938, p. 733.
34 *Gaceta de la República,* n. 327, 23 de novembre de 1938, p. 733.
35 *Gaceta de la República*, n. 346 del 7 de desembre de 1938 y 12 de desembre de 1938, p. 1.065.
36 *Gaceta de la República*, n. 346 del 7 de desembre de 1938 y 12 de desembre de 1938, p. 1.065.
37 Arxiu oral. ACIO.

Socialistes Unificades JSU, que pertanyia a la seua executiva,[38] així com a l'organització Unió de Xiques. La seua germana Carmen també era simpatitzant de la JSU. Totes elles van patir represàlies polítiques quan va acabar la guerra, especialment Trinidad que va ser fitxada per les seues idees comunistes.[39]

Rafaela Torrijos Pimentel, 1937. ACIO

Rafaela va ser una entranyable dona que va intentar eixir a l'exili pel Port d'Alacant, passant calamitats durant el període franquista.[40] Alumna de la primera convocatòria de l'Institut Obrer de Madrid, en 1938 percep una indemnització mensual de 200 pessetes.[41] Disposem de fotografia de carnet com a alumna de l'Institut Obrer.

38 *Ahora*, 19 de gener de 1937, p. 3.

39 ES.37274.CDMH/10.8.11.13//DNSD-SECRETARIA,FICHERO,65,T0024603. CDMH

40 Agraïsc la informació facilitada per Trinidad, filla de Rafaela Torrijos Pinentel.

41 *Gaceta de la República,* n. 101, 11 d'abril de 1938, p. 248.

Germanes García Treviño, residents en l'Hort de les Palmes, 1937. FTG

14. VIDA EDUCATIVA I SOCIAL

La Residència en l'Hort va accentuar l'orientació educativa a que constantment va aspirar la Institució Lliure d'Ensenyament,[1] coneguda com ILE. Des de la familiaritat, la vida s'organitzava a partir del mutu respecte entre alumnes i professores. El curt nombre d'estudiants facilitava la fórmula de la bona convivència. Cada alumna era la companya que compartia la diversió, la preocupació i les tasques escolars.

L'agradable paper de l'educació com a transmissora de valors en l'acció docent, a través de l'exemple de les professores que canalitzaven el que havien après, i despertaven l'interès de les seues estudiants cap a una àmplia cultura general múltiplement orientada.

Es reivindicava el comunitari, es fomentava compartir els objectes de necessitat diària, així com obtenir algunes coses des de la generositat de les seues companyes, com podria ser la confecció de roba de qui sabia cosir o teixir, o l'alegria contagiosa de qui sabia cantar. El model de les professores era el guió a seguir. Elles mostraven amb la seua trajectòria de vida la capacitat de la dona per a ocupar en la societat els mateixos llocs que els homes, sense haver de renunciar als aspectes purament femenins.

Quant a la metodologia, es basava en la característica que defineix a la Institució Lliure d'Ensenyament: activitat. Activitat i diàleg,[2] que es va cultivar sempre en la Residència. Educació, que consistia en no a aprendre les coses, sinó a aprendre a fer-les.[3]

Aquest caràcter es va aplicar a tots els ensenyaments. Però, mentre en les anomenades teòriques, com el llenguatge o les matemàtiques, s'exigia per a la seua realització pocs mitjans exteriors –tan sols el pensament reflexiu–, en les assignatures pràctiques amb activitat manual, es necessitaven condicions externes que es trobaven en l'Hort.

---

1 La ILE va ser un projecte pedagògic renovador iniciat en 1876 amb una important repercussió en la vida intel·lectual i cultural espanyola.

2 COSSÍO, Manuel Bartolomé, "Algunos datos sobre la Institución Libre de Enseñanza", *Escuelas de España. Revista de Pedagogía,* n. 28, abril, 1936, p. 148.

3 *Ibid*., p. 157.

L'obligatorietat d'estar llegint o estudiant dues hores en la biblioteca es realitzava a la vesprada, i es deixava per al matí les assignatures més teòriques. Les alumnes disposaven de llibres com a font cabdal de cultura, però no utilitzaven manuals o llibres de text com a mitjà per a memoritzar les lliçons, els utilitzaven per a ampliar allò après. La realització d'un periòdic mural era una font d'informació que prèviament havia tingut una recerca per part de les estudiants, que es motivaven entre elles per a sorprendre amb les seues notícies a la resta de companyes.

LATORRE SALAMANCA, Gonzalo; ALVAREZ VILLABLANCA, A. (1933), *Las escuelas populares de estudios superiores*, Madrid, Publicaciones de Revista de Pedagogía. ACIO

Un estímul perquè es generara bona convivència era, per part de l'equip docent, tractar a les alumnes com a iguals, dins del respecte dels qui estudiaven, mirant-se en l'espill de les dones que elles admiraven, i que volien arribar a ser. Tot un luxe si pensem que l'alumnat mai va excedir de vint alumnes. Les reunions eren habituals i en elles es pretenia conjuminar, per mitjà d'un acompanyament educatiu per part de les professores en clau humana, les diferents sensibilitats de les estudiants. D'una banda, intentant neutralitzar els discursos de les més polítiques, reflectits per exemple en el diari mural i, per un altre, explicant el context de la guerra, amb accent positiu. La lectura de la premsa diària, també generava comentaris sobre el que es deia en ella.

El dibuix al natural, l'evolució de la pintura i les lliçons d'art afavoria obrir els sentits cap a la bellesa. El llenguatge dels objectes de decoració i el de les flors –sempre presents en la taula del menjador– eren atributs que distingien la classe d'educació que impartia la Residència. Fins i tot, les tovalloles i els llençols que utilitzaven estaven brodades amb les inicials RS, que corresponia a "Residencia de Senñoritas".

Residencia de Señoritas

Per a formar a les joves que exercirien càrrecs en la República de treballadors de totes classes, com dictava la constitució, el sistema educatiu era l'espai clau per a açò. El conjunt entre l'escenari i les relacions entre professorat i alumnes va ser, segons testimoniatge de la resident María Luisa García, fantàstic, així com la correlació amb el seu entorn, una pràctica metodològica de gran potencialitat transformadora, fins i tot quan les alumnes es banyaven, jugaven, o feien esport. L'espai educatiu tenia activitat. Es comprava, per a la Residència, herba per als conills, menjar per a porcs i es realitzaven els pagaments de l'aigua per a l'horta. Al setembre de 1938 es va abonar, a un fotògraf, respectivament la quantitat de 444,15 i 237,68 pessetes. María Luisa García recorda que, efectivament, es van realitzar fotografies. Segurament es van capturar per al fullet que Tomás Navarro Tomás, secretari de la Junta per a Ampliació d'Estudis i Recerques Científiques, li reclama a Teresa Andrés Zamora al desembre de 1937. Carta per la qual tenim notícies de la intenció de la JAE de fer la publicació l'any 1938, sobre la Residència de Paiporta.

Les celebracions personals o les festes tradicionals es preparaven amb la delicadesa que permetia la guerra. Per exemple, al desembre de 1937 i gener de 1938, amb un fred terrible, continuació del que va fer durant els últims dies de l'any anterior,[4] van celebrar la Nit de Cap d'any al costat de les residents de la Casa de València.

4 *Almanaque de Las Provincias 1940*, p. 127.

Mestra d'una Colònia escolar pròxima a València. Walter Reuter, 1937. ACIO

15. DONES DE L'AVENIR

El procediment per a instruir a les joves del Grup d'Estudiants, era el reflex de la didàctica utilitzada en la Residència de Senyoretes, acoblat a les circumstàncies de la guerra. L'objectiu era educar de forma integral, per mitjà de la cultura. Una cultura que facilitara l'accés de les alumnes a la realització d'estudis superiors. Per a açò les alumnes i les professores es relacionaven com una gran família. Les característiques de joves i docents van ser les apropiades. Totes elles van ser dones molt valentes perquè, en una guerra, voler seguir estudiant o realitzar labor docent, així ho requeria. Però també podríem dir que les característiques del personal humà, malgrat el moment bèl·lic que es vivia, eren semblants a l'equip que va dirigir la Residència durant la República en pau. Sobretot, amb ganes que les joves d'extracció obrera pogueren aconseguir una educació que els permetera viure sense dependre de ningú.

A aquesta Residència tan especial van arribar les alumnes becades aspirants de batxillerat que eren tractades, com en temps de pau es feia en la Residència de Madrid, és a dir, formant a les estudiants en coneixements, perquè superaren els exàmens al batxiller amb una preparació pedagògica moderna i una educació acurada quant a les regles d'urbanitat, com a exemple, es va mantenir la tradició de prendre el té totes les vesprades de 5:30 a 6:15, en el saló. Aqueixa tradició fomentava el saber estar, amb la convivència entre professores i alumnes, que juntes passaven unes hores on es recitaven poemes i s'escoltava música. Bon pretext, a més, per a conèixer-se.

Aquestes paraules que segueixen, de Bartolomé Cossío –que estaven en l'ideari de la Institució Lliure d'Ensenyament–, són el patró sobre el quefer diari practicat en el projecte. Una de les coses que més importava era "forjar el pensament com a òrgan de la recerca racional i de la ciència", però també, "la salut i la higiene, el decor personal, el vigor físic, la correcció i noblesa d'hàbits i maneres; l'amplitud, elevació i delicadesa del sentir; la depuració dels gustos estètics; la humana tolerància, la ingènua alegria, el valor serè, la consciència del deure, l'honrada lleialtat, la formació, en suma de caràcters harmònics".[1]

1 COSSÍO, Manuel Bartolomé, "Algunos datos sobre la Institución Libre de Enseñanza", Escuelas *de España. Revista Pedagógica Mensual*, n. 28, abril, 1936, p. 153.

La direcció responsable va estar en mans de Regina Lago que es va ocupar de l'orientació pedagògica. La resta van ser mestres amb vinculació a la Residència, especialment Pilar Coll i Pilar de Bulnes. Professores que sabien traure la potencialitat de cadascuna de les alumnes per a situar-se en la vida. Docents ben formades que donaven visibilitat als temes importants per a aprendre a resoldre els problemes que pogueren aparèixer en la vida i aconseguir autonomia econòmica a través de la formació.

Així mateix, la inversió econòmica en l'educació que feia el Ministeri d'Instrucció Pública era la clau per a canalitzar el futur de la dona i per a donar carpetada al menyspreu que sobre la seua capacitat intel·lectual tradicionalment era atribuït pel germà, el pare i el marit.

Joves que tenien la ment oberta cap a les qüestions socials, que sabien del seu dret a intervenir en la marxa política del país. Un col·lectiu que va protagonitzar intensament la Guerra Civil. Dones que haurien (que han) entrat en la història a través de la cultura, afavorida per la Segona República i que, sobretot durant la contesa, estaven suportant el pes de la mateixa des de la rereguarda, que cercaven de guanyar la guerra per a arribar a una pau on les dones amb tot el dret pogueren aconseguir la igualtat, afrontant el moment que els tocava viure. I no els faltava raó.

En l'Hort tenien una vida austera –però molt millor que la resta de la ciutadania–, en un ambient agradable. Una casa amb jardins on les residents gaudien de l'aire lliure. Podien practicar esports, organitzar festes d'aniversari o de Nadal i realitzar excursions. Alumnes que volien aprendre i que realitzaven conferències, assistint a actes culturals. Tenien biblioteca i grups d'ajuda per a assistir a les companyes que necessitaven més atencions educatives, sota la base de l'aprenentatge col·laboratiu. Eren dones realitzades. Dones soles. Dones d'idees. Dones compromeses que se sentien lliures, amb aqueixa llibertat interior que dóna tenir la pròpia moral. Educades per a pensar, per a conviure i respectar, en una sucursal proletària de la Residència de Senyoretes. En una època en què s'anhelava mantenir els ideals de llibertat, justícia, cultura i progrés, "que són els dons més alts i l'alè més noble dels homes i dels pobles".[2] Dones que durant la República van prendre la seua emancipació amb les seues pròpies mans. Les mans del treball i de la cultura.

2 Testimoni d'Alejandra Soler Gilabert. València, 2 de febrer de 2017.

Colònia escolar, 1937. ACIO

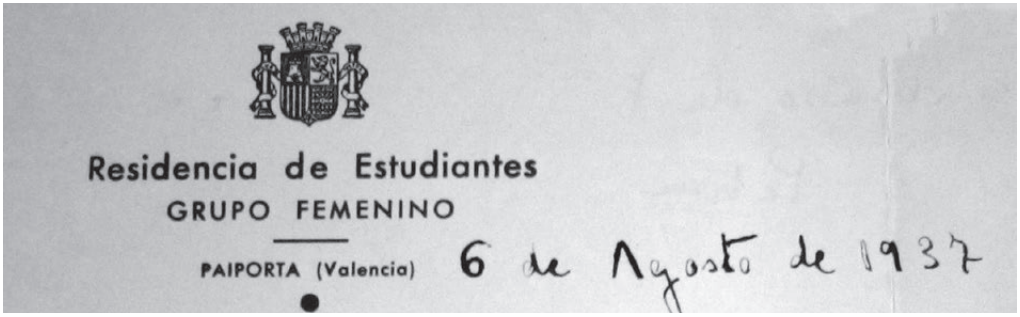

Capçalera de la Residència d'Estudiants de Paiporta. ARSFJOGGM

Tomasa García Treviño, Hort de les Palmes, 1937. FTG

16. PROFESSORES I ASSIGNATURES QUE VAN IMPARTIR

La majoria de les mestres que van arribar a l'Hort eren residents en el curs 1935-1936 de la Residència d'Estudiants madrilenya. Algunes van ser col·laboradores, auxiliars o becàries. Hem investigat les professores que han anat sorgint després de la lectura de la documentació del Grup Femení de la Residència dipositada en l'Arxiu de la Fundació José Ortega i Gasset-Gregorio Marañón; en la *Gaceta de la República* i en el *Boletín Oficial del Estado*, a més dels comentaris que sobre elles ha realitzat la resident María Luisa García Treviño, en l'entrevista efectuada a Madrid el 20 d'abril de 2017, encara que segurament faltaran algunes que, per breu temps, van ajudar en la tasca educativa.

Presentem diverses dades biogràfiques de l'equip docent que va passar per l'Hort de les Palmes –algunes temporalment– i que va estar compost per: Aurora Burgueño Cayuelo, Pilar Coll Alas, Aurora García Castilla, Manuela Gil Matesanz, Petra González Guijo, Esperanza González Ramos, Adelaida López Urmeneta, Alicia Montejo Parro, Felicidad Odriozola Sarriá, Sofía Rey Pabón, Carlota Rodríguez de Robles Junquera y Josefina Vergé Rodríguez. Biografies centrades en la seua actuació en la Residència en el període de 1937-1939. La majoria eren dones joves que s'iniciaven en el món de l'ensenyament, amb una mitjana aproximada de 23 a 26 anys, que treballaven sense sou (segons va escriure Pilar Coll) solament per la manutenció estipulada en 200 pessetes mensuals.

Les assignatures que van impartir anaven més enllà de la cultura general: música, comptabilitat, art, francès, física i química, geografia, història, matemàtiques, gramàtica i costura, cort i confecció, etc.

Regina Lago García, com a Presidenta del Comitè del Grup Femení de la Residència d'Estudiants de Paiporta, va redactar un certificat datat a principis d'agost de 1937 i en ell enumera a professores, assignatures, horaris i règim d'estudis. En el document hi ha un segell en tinta del Ministeri d'Instrucció Pública i Belles Arts: Residència d'Estudiants. Grup Femení.

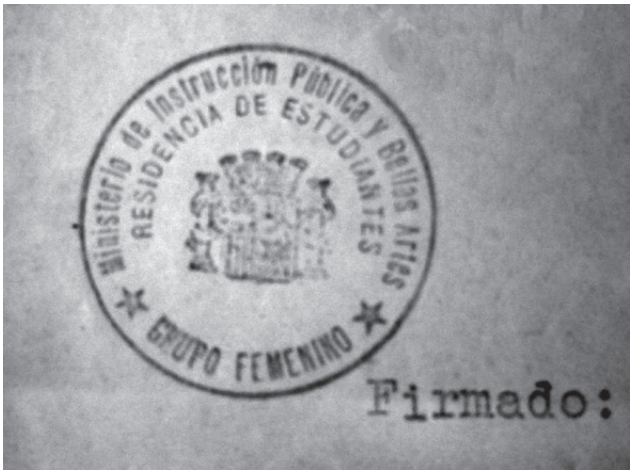

Segell. ARSFJOGGM

Residència d'Estudiants. Grup Femení Paiporta (València). Regina Lago García.
CERTIFIQUE: Que les col·laboradores i becàries que a continuació se citen, realitzen els treballs següents:
Aurora Burgueño, Professora de Geografia, de classes diàries de 8 a 8:30 i de 9:30 a 10:30.
Pilar Coll, Professora d'Història, fa classes els L. M. V. de 10:30 a 11:30.
Josefina Vergé, Professora de Matemàtiques, fa classes els M. J. S. de 15:30 a 16:30.
Adelaida L. Urmeneta, Professora de Gramàtica, fa classes diàries d'11:30 a 12:30 (no figura en nòmina per estar agregada com a catedràtica en l'Institut-Escola).
Sofia Rei Pabón, Bibliotecària, de 18 a 20.
Esperanza González, encarregada d'estudis de les becàries.
Petra González, auxiliar de secretaria.
BECÀRIES. Teófila Estévez, Isabel Gallego, Júlia Iglesias, Tomasa García, Gloria Rubio, Carmen Gallego, Josefa Torres, Elvira Rubio, María Luisa García, Rosario García.
El professorat abans citat, a part de les classes organitza xicotetes xarrades per a les alumnes, col·laborant en la formació moral i cultural d'aquestes.
Les becàries assisteixen a les classes i algunes d'elles s'estan preparant per a l'ingrés en el batxillerat obrer. També han organitzat una classe de tall i confecció, dirigida per una d'elles, en la qual confeccionen roba per a les Colònies i

Guarderies infantils.
A part de les becàries que se citen, hi ha dues més del Patronat Jorge Calvo, que també assisteixen a les classes.
Aquest pla de treball, va ser aprovat pel ministeri en un informe presentat recentment al senyor Sotssecretari d'Instrucció Pública.
Paiporta, 4 d'agost de 1937.
Pel Comitè. Regina Lago (rubricat).

Entre les docents cal destacar a Pilar Coll Alas, que no tan sol va ser la responsable de la Residència de Paiporta, també va ser nomenada pel Ministeri d'Instrucció Pública i Sanitat, a l'abril de 1938, vicepresidenta de la Comissió de les Residències d'estudiants de Paiporta i València i sotsdirectora d'aquest establiment, amb la retribució de 7.000 pessetes anuals. Regina Lago García va continuar sent directora de la Comissió fins a desembre de l'any 1938.

Pilar Coll Alas i la seua filla Isabel García, Mèxic 1950. Arxiu Família García Coll

Pilar Coll Alas. Va nàixer a Gandia, València, l'11 de gener de 1911, morint a Mèxic l'any 1990. El seu pare, el notari César Coll Brück, era d'origen asturià com la mare María del Pilar Alas Cores, que es dedica a la llar i atendre els seues huit fills (Óscar, César, Josefina, Mercedes, Pilar, Luis, Mario i María Socorro). La família va ser amiga de María de Maeztu i per ella van conèixer l'existència de la Residència de Senyoretes. Pilar Coll, al costat de les seues germanes Josefina i Mercedes van ser residents. Abans d'entrar en la Residència, Pilar havia realitzat durant tres anys estudis de Batxillerat a València i després tres més en l'Institut Cardenal Cisneros de Madrid.

Durant la seua estada en la Residència, entre 1933-1936, va iniciar els seus estudis en la Facultat de Filosofia i Lletres, però no va acabar per causa de la contesa bèl·lica. Durant eixa etapa en la Residència va seguir cursos de Filosofia amb Julián Marías i María de Maeztu que li va ajudar a preparar l'examen de Filosofia sobre el positivisme. Aleshores va conèixer a Sofia Novoa i Àfrica Ramírez de Arellano, que va ser directora de la casa de Miguel Ángel 8.

Pilar tenia molt interès pels esdeveniments polítics. Molt compromesa amb els drets de les dones, es va afiliar a la JSU. Aurora Arnáiz recorda haver desfilat al costat d'ella pels carrers de Madrid amb l'uniforme de les Joventuts Socialistes i, en altres ocasions, acudint a conferències que donaven en el Paranimf de la Residència de Miguel Ángel, "les grans llumeneres de llavors: Zambrano, Marañón, Ortega i, en ocasions la mateixa donya María". En opinió d'Aurora "en l'ànima neta de Pilar Coll com en la de Regina Lago destacaven dues qualitats: la rectitud i la seua excessiva modèstia, que portava a anul·lar-se enfront dels altres". Va estar des del principi en el Comitè de la Residència sorgit al setembre de 1936, fins als últims mesos de la guerra. Professora de Geografia i Història i també d'Història de l'Art i de Cultura, sent l'encarregada, responsable i directora de l'Hort. La data d'alta en la Residència és el 5 de febrer de 1937, ajudant en la Casa de València des de desembre de 1937 fins a finals de març, principis d'abril de 1938, quan cessa el Comitè nomenat al setembre de 1936 i ella passa a ser nomenada pel Ministeri d'Instrucció Pública i Sanitat,–el 27 de març de 1938– vicepresidenta de la Comissió de la Residència d'estudiants i Sotsdirectora d'aquest establiment, amb la retribució de 7.000 pessetes anuals,[1] actuant Felicitat Odriozola i Esperanza González, com a vocals. A partir d'aqueix moment Pilar s'absenta de l'Hort puntualment. tant per motius personals com de gestió i responsabilitats en la JAE.

María Luisa García recorda que la professora Pilar Coll, a més de ser la responsable del Grup de Paiporta, els donava l'assignatura d'Art utilitzant un àlbum amb làmines d'El Greco, Goya, Velázquez, Zurbarán i altres pintors, destacant de cadascun d'ells, forma, colors i matisos, en les seues realitzacions pictòriques.

Es va casar al gener de 1938 amb Julio García García. Al novembre d'aquest any es trobava a Barcelona. Finalitzada la guerra el matrimoni va partir cap a l'exili amb el seu

1 LASTAGARAY ROSALES, Mª Josefa, *María de Maeztu Whitney. Una vida entre la pedagogía y el feminismo*, Madrid, La Ergástula, 2015, 272.

xicotet fill de nom *Julito*. Des de França van arribar el dia 19 de desembre de 1939 a Santo Domingo, República Dominicana, en el buc "Lassalle". El 15 de gener de 1940 va realitzar la sol·licitud de permís de residència en la República Dominicana, fins que definitivament es van establir a Mèxic, on els seus germans, César (notari, 1908-1958) i Óscar (arquitecte, 1909-1967), ja es trobaven allí, mentre Luis (artista, 1916-1984),[2] internat en la presó provincial de Madrid aconseguia la llibertat provisional en 1943. La família Coll Alas va ser durament represaliada per la dictadura franquista.

La filla de Pilar, Isabel García Coll, que viu a Mèxic, diu: "Els meus pares van decidir no parlar de la guerra per a protegir-nos i ens vam quedar plens de dubtes i preguntes" i, després dels nostres missatges epistolars, ens va enviar una preciosa fotografia datada en 1950 amb la seua mare.

Capçalera del Grup Femení de Paiporta. ARSFJOGGM

El professorat del Grup Femení d'estudiants de la Residència de l'Hort de les Palmes, per ordre alfabètic, van ser:

Josefa Aurora Burgueño Cayuela. De Peñafiel, Valladolid, va nàixer en 1909, el seu pare va ser mèdic forense. Va ser alumna de la Residència de Senyoretes de Madrid en el curs 1935-1936. Professora de Geografia a Paiporta, apareix en el llibre d'entrades i eixides de la Residència des del principi. També va donar classes a Castelló.

2 A Gandia existeix una sala d'exposicions de l'Ajuntament dedicada al pintor Luis Coll Alas, després de la donació de gran part de la seua obra.

Va ser pensionada en 1933 i 1935 per la JAE, en l'Escola Normal de mestres de Montpeller. El seu germà Pedro va ser capità mèdic de la República. Molt compromesa políticament, va ser acusada pel franquisme del delicte de comunisme i maçoneria.

Aurora García Castilla. Va nàixer a Huelva l'any 1912, morint l'any 2002. Va estudiar en la Facultat de Filosofia i Lletres mentre era resident en el curs 1929-1934. En 1936, va ser una de les aspirants declarades aptes en el segon exercici per als cursets de selecció del Professorat de Segon ensenyament, de l'assignatura Llengua i Literatura espanyoles, amb la consideració d'encarregats de curs d'institut.

Va estar des del principi en la Residència de Paiporta, on va exercir la docència els primers mesos, la data d'alta és el 28 de gener de 1937 i baixa el 8 de juliol de 1937. En l'Hort va ser professora de Gramàtica i Exercicis de Redacció. No es va acoblar bé amb la resta de docents. En comptes de compartir l'habitació de les professores, estava amb les alumnes. Va ser companya d'estudis universitaris d'Adelaida López Urmeneta, amb la qual va coincidir a Paiporta. Aurora va realitzar el creuer Universitari de 1933, un viatge cultural de 190 persones on 40 eren estudiants becaris. En el mes de març de 1938 Aurora García Castella, va ser separada del servei per ordre del Ministeri d'Instrucció Pública, amb pèrdua de tots els drets.

Manuela Gil Matesanz, *Manolita.* Natural de Segòvia, nascuda aproximadament en 1918. Becada pel Patronat Jorge Calvo de Protecció i Cultura Femenina. Antiga alumna. Resident entre 1934-1936, on realitzada estudis de batxillerat. Va estar des del principi en la Residència de Paiporta i els últims mesos va exercir d'auxiliar de Física i Química. Al novembre de 1938 Pilar Coll li escriu a Lucía Calvillo, dient que li pregunte a *Manolita* sobre el Llibre de Caixa de Paiporta. Va estar en l'Hort de les Palmes pràcticament fins a en final de la guerra, també va col·laborar en la Casa de València.

Petra González Guijo. Nascuda aproximadament en 1918. Antiga alumna de la Residencia per òrfena, en qualitat de becada pel Patronat Jorge Calvo de Protecció i Cultura Femenina. Va realitzar oposicions a Auxiliar al Ministeri d'Obres Públiques. Professora de Taquimecanografía i auxiliar de secretaria, va estar des del principi en la Residència de Paiporta. A l'agost de 1937 escriu diverses cartes a Lucia Calvillo. Després va passar a l'Institut Obrer. Va romandre en la Residència fins a gener de 1939. Apareix en la premsa madrilenya, l'any 1991, pel seu donatiu de 5.000 pessetes per a les víctimes del terrorisme

Esperanza González Ramos. Va nàixer el 26 d'octubre de 1910. Resident entre 1928 i 1936. Mestra cursetista de 1931. De professió Perit Mercantil, en 1932 fa oposicions a plaça d'Auxiliar d'Administració Civil del Ministeri d'Agricultura, Indústria i Comerç. Aqueix any era sotssecretària de l'Associació Espanya Femenina, d'on també era sòcia altra resident, María Luisa Abad. En 1936, prepara oposicions per a cobrir sis places d'Auxiliar de la Secretaria del Congrés dels Diputats. Professora en l'Institut-Escola de Madrid i membre de la JAE. En 1934 va ser nomenada mestra interina del Col·legi Amador de los Ríos, de Madrid.

Aurora Arnáiz arreplega en les seues memòries que Esperanza, coneguda com *Espe*, era de la seua mateixa promoció en la Facultat de Dret i que en ocasions preparaven juntes els exàmens "com aquell tan difícil dels dos toms del Posada [Adolfo], Dret Polític el primer i Dret Constitucional el segon, en la Càtedra de Pérez Serrano". Esperanza va pertànyer a la Federació Universitària Escolar FUE, dins del Comitè d'Enllaç, considerant de gran proesa i importància empastifar les parets de les Facultats en 1934 amb consignes com "Llibertat per als presos d'Astúries! Fora el mal Govern!". També va redactar octavetes i pasquins però, segons Aurora Arnáiz: "en açò hi havia els seus més i els seus menys perquè Tuñón de Lara i Carmen Parga pertanyien a la branca dels estudiants comunistes i Esperanza i ella eren socialistes".

Va ser de les Joventuts Socialistes Unificades JSU i en 1936 es va ocupar de la Secretaria del Grup Femení de la Residència d'Estudiants. Sota la seua gestió, al gener de 1937, es va realitzar l'evacuació de Madrid a València. La becària Petra González va ser la seua ajudant. A Paiporta va ser l'encarregada d'estudis de les becàries. Al gener de 1937 en l'Ajuntament de València es va celebrar la Conferència Nacional de les JSU, amb nombrosa assistència de públic. L'Executiva va quedar integrada per Santiago Carrillo com a Secretari general i Trifón Medrano, com a Secretari d'organització. Una de les seues vocals va ser Esperanza González que, com a tal, va assistir al Ple celebrat en la Residència d'Estudiants de l'Institut Rockefeller, a Madrid. Esperanza també va pertànyer a la Internacional Comunista. A l'abril de 1938 va cessar el Comitè del Grup Femení de la Residència on ella havia sigut la secretària, remodelant-se la Comissió i figurant com a nova secretària Pilar de Bulnes i ella, al costat de Felicitat Odriozola, va passar a ser vocal. Esperanza González va ser una dona molt compromesa amb la Segona República i va estar des del principi en la Residència, encara que també va col·laborar en 1938 amb el Consell Nacional de la Infància Evacuada, en qualitat de Consellera de Relacions Exteriors, de la qual anteriorment va ser tècnica. Al novem-

bre de 1938, continuava sent vocal del Comitè de la Residència, però es trobava a Barcelona. María Luisa García Treviño recorda que Esperanza González no estava de forma permanent a Paiporta, "anava i venia". Finalitzada la guerra, apareix en el Fitxer número 29 de la Secció Polític Social, i en el Tribunal Especial per a la Repressió de la Maçoneria i el Comunisme.

Adelaida López Urmeneta, *Adela*. Nascuda a Etxarri-Aranaz, Navarra, el 12 d'agost de 1912 i que va morir a Barcelona en 1993. De família nombrosa van ser set germans: Laureano, Ana María, Josefa, Agustina, Javier Ángel, María Fernanda i Valentina, nascuda el 28 d'octubre de 1908 i que va ser mestra cursetista, amb plaça en Ansó Osca, traslladada a Urroz, sent consort del mestre Fernando Urdiain Fernández.

Adelaida va realitzar el batxiller en l'Institut Nacional de Segon ensenyament de Navarra, finalitzant el 27 de juny de 1929, amb notes excel·lents. Llicenciada en Filosofia, Secció Lletres per la Universitat de Madrid, atorgant-li el títol el 28 d'octubre de 1933. Des de la Residència de Madrid va preparar les oposicions a torn lliure d'encarregada de l'assignatura de Llengua espanyola i Literatura, amb plaça a Santander de Llengua i Literatura castellana. A l'agost de 1933 aconsegueix una beca completa per a un curset d'estiu a Santander, sent proposada per la JAE.

Al juliol de 1936 participa en les oposicions al Magisteri secundari, en torn lliure i en torn restringit uns dies després. Amb plaça en l'Institut de Burgos, el govern colpista la declara suspesa d'ocupació i sou. Antiga Resident, va ser professora de Gramàtica, Lectures comentades i Literatura, assignatures que també va donar a Paiporta, al costat d'Història d'Espanya, encara que no figurava en la nòmina de docents per estar agregada com a catedràtica a l'Institut-Escola de València. Molt compromesa, va estar des del principi en la Residència, amb data d'alta el 13 de febrer de 1937, on va romandre fins mesos abans de finalitzar la guerra.

Des de 1939 apareix encausada en el llistat del Tribunal de Responsabilitats Polítiques de Burgos. Adelaida es va casar amb el doctor Julián Brau Agramunt i va treballar en l'IES Milà i Fontanals de Barcelona. En 1958 i 1966 va participar en la traducció de dos llibres del naturista nord-americà Alfeo Hyatt Verrill. María Luisa García Treviño opina de ella: "Adela... no cregues tu que era molt cordial, era orgullosa i altiva; però comptava amb una gràcia especial perquè segons sembla ella parlava amb un enginyer que va anar amb les germanes i la mare a veure-la. Després va acabar la relació i Adela

es va posar amb un metge i es va casar amb ell". Maria Luisa es refereix al prestigiós pediatre Julián Brau, especialista en malalties infantils.

Alicia Montejo Parro. Va nàixer a Salamanca l'11 de juny de 1911. Alumna del Col·legi Menor de Santa María i tots els Sants, se li concedeix una beca d'estudis a l'octubre de 1923, atorgada per la Junta de Col·legis de Salamanca. Batxiller universitari de Lletres en 1928. Resident. Llicenciada el 7 de juliol de 1933, amb excel·lents notes i excel·lent en Filosofia i Lletres. Pensionada per la JAE, gràcies a les referències personals de Samuel Gili Gaya cap a la seua alumna, per a l'Escola Normal de Mestres de Foix a França, en els cursos 1933-1934 i 1935, com a Auxiliar d'ensenyament d'espanyol. De tornada a Espanya, va participar en un concurs literari de la revista *Crónica*. En 1935 va ser professora de Llatí en la Residència de Senyoretes i professora de Gimnàstica i Francès. Va ser encarregada interina de curs de Llatí, en l'Institut Elemental de Segon ensenyament de Luarca, Astúries. Quan es va iniciar la guerra es trobava en la Residència, preparant oposicions a torn lliure a Càtedres d'Instituts Nacionals de Segon ensenyament de l'assignatura de Francès. Durant la guerra va ser encarregada de curs de Francés a l'Institut-Escola de València, participant en l'última etapa de la Residència en l'Hort de les Palmes, impartint les assignatures de Llatí, Gimnàstica i Francès, fins al final de la guerra. En 1969, va ser professora agregada de Francès en l'Institut Nacional d'Ensenyament Mitjà de Tarragona. Alicia és recordada per la resident María Luisa García perquè prenia el sol, quasi nua, en una terrassa que hi havia en la cuina de l'Hort.

Felicidad Odriozola Sarriá. Natural de Getxo, Biscaia. Nascuda aproximadament en 1916. Apareix en la premsa de 1935 en la llista d'alumnes aprovats en l'examen d'ingrés a la Facultat de Filosofia i Lletres, on va tenir de companya a una altra resident, María de la Consolación Otero Pajares. Va estar en la Residència de Senyoretes entre 1933 i 1935.

Va ser professora a Paiporta on va fer classes de Llengua i, després, de Ciències. Va passar uns mesos fora de València sense donar raons, (entre finals de gener i febrer de 1938), per la qual cosa van estar cercant una substituta. Encarregada de gestionar el pavelló de València al costat de Pilar Coll, des de gener de 1938 vivia en la Casa de València. Felicitat va ser responsable del Grup de Paiporta a l'abril 1938, on també va fer classes de Ciències. En el mes de març de 1938 cessa el Comitè, la nova comissió es redueix i passa a ser vocal, al costat d'Esperanza González, sota la direcció de Pilar

Coll. A l'agost de 1938 es va a Alacant. Estava casada amb José María Olaizola Sarrià que va ser enginyer de Camins Canals i Ports. Encara què no estant des del principi en la Residència, va col·laborar activament fins al final de l'estiu de 1938. Maria Luisa García la recorda com "una basca simpatiquísima i elegant". El seu germà Ángel, que era metge, va ser condemnat a Bilbao el 17 de juliol de 1937 a pena de mort pel govern colpista, pena que després va ser commutada.

Sofía Rey Pabón. Natural de Galícia, en 1936 vivia en la Residència de Madrid. Bibliotecària a Paiporta, on les alumnes havien d'acudir com a activitat obligatòria des de les 18 a les 20 hores. Sofia estava becada, i com moltes de les seues companyes, va arribar a l'Hort l'1 de febrer de 1937. Un any després escriu una carta a Lucía Calvillo des de Paiporta. Anteriorment va ser nomenada per a les Brigades volants contra l'analfabetisme després del concurs obert pel Ministeri d'Instrucció Pública el 28 de setembre de 1937, per a cobrir places en les Brigades volants contra l'analfabetisme en la rereguarda de València. Un treball cultural amb un sou de 250 pessetes mensuals. Molt compromesa, va estar des del principi en la Residència fins a finalitzar 1938. La seua germana María Teresa (Pontevedra, 12 de gener de 1901), va ser professora de l'Institut-Escola i membre de la JAE. El seu germà Benigno, també va ser mestre.

Carlota Rodríguez de Robles Junquera. Natural de Zamora, va nàixer en 1907. El 4 de març de 1932 se li concedeix pensió i beca d'intercanvi amb EUA. Instal·lada entre 1934 i 1936 en la Residència de Madrid, va ser admesa a les oposicions per a la provisió de places vacants en el Cos Tècnic d'Auxiliars de Meteorologia en 1935. Es va llicenciar en Química amb Premi Extraordinari en 1933 en la Universitat de Madrid, sent professora en l'Institut madrileny Antonio de Nebrija (1935-1936), aconseguint el certificat de doctorat en 1936. Entre aqueixos anys escriu quatre articles científics mentre investigava en la Secció d'Espectroscòpia, sota la direcció d'Enrique Moles,–el seu director de la tesi doctoral– en l'Institut Nacional de Física i Química (1931-1934), un d'ells "Crioscopias d'àcid persulfúrico". Membre de la Societat Espanyola de Física i Química, en 1936 preparava en la Residència de Senyoretes les oposicions del torn lliure per a professora de l'assignatura de Ciències Naturals i Nocions de Física i Química i, escriu *Estudio del Sistema SOTA3: OH2*, editat per la Facultat de Ciències de Madrid en 1936.

Iniciada la guerra es trasllada a València i pràcticament roman en la Residència fins a l'estiu de 1937, on va ser professora de Ciències, ja que es marxa de l'Hort de les

Palmes a la fi d'aqueix any. Es rep una carta d'ella al gener de 1938, des de la Casa de València, on també va estar fins a gener de 1939. Va ser membre de la JAE. Acabada la guerra, després de l'expedient de depuració va tornar a realitzar oposicions en 1941.

Josefina Vergé Rodríguez. Resident coneguda com a *Pepita*, va nàixer a Madrid el 24 de novembre de 1916. Becada per l'Estat, va estar des del principi en la Residència de l'Hort de les Palmes fent classe de Matemàtiques. El juny de 1937, va viatjar a Madrid per a ingressar en la Normal, cursant el Pla professional de Magisteri. En el mes de febrer de 1938 trasllada la matrícula a la Normal de València, després del tancament i canvi de ciutat d'aquesta institució madrilenya, fins a València, capital de l'Estat republicà.

En el mes d'agost de 1938, apareix un apunt en el Llibre de Caixa, d'una conferència telefónica des del Grup de València al carrer de La Pau, on va romandre fins a gener de 1939. La seua germana Carmen, que com ella va estudiar Magisteri, també estava en la Casa de València.

Finalitzada la guerra, la seua família va patir repressió. La vida laboral de Josefina Vergé com a professora es va desenvolupar entre les assignatures de Matemàtiques. Aritmètica i Geometria. Ciències Físiques i Naturals, segons la *Revista Española de Pedagogía*, número 143, de l'any 1979.

Alumnes de l'Institut Obrer de València jugant al bàsquet. ACIO

17. L'INSTITUT OBRER I LA RESIDÈNCIA

No passa de ser anecdòtic que al febrer de 1936 el col·legi dels Jesuïtes i els seus voltants, on es va situar l'Institut Obrer de Segon Ensenyament i l'Institut-Escola, foren els triats per a instal·lar al febrer de 1936 una Residència d'Estudiants a València. Així va quedar reflectit en la *Gaceta* per una ordre ministerial, i es va aprovar el projecte de tancament del solar que formava l'illa de cases sobre la qual s'havia d'emplaçar l'edifici, els camps de joc i la piscina de la Residència d'Estudiants a València.

La importància social de la creació de l'Institut Obrer és evident, es va deslligar l'educació de l'ordre econòmic, i es va posar al servei del benestar col·lectiu les millors intel·ligències, el que va obrir un camí de superació cultural als obrers i a les obreres, per la qual cosa només els van demanar absoluta lleialtat als principis que el poble espanyol defensava amb les armes.

Sobre l'Institut Obrer han investigat, escrit i publicat diversos autors, el primer d'ells el professor Juan Manuel Fernández Soria. També s'ha difós el projecte educatiu republicà des de l'Associació Cultural Institut Obrer, a través de publicacions i pàgina web. Així i tot, introduïm en paraules escrites en 1937, la resposta a la pregunta: Què eren els Instituts Obrers?

> L'Institut Obrer és una espècie de batxillerat abreujat per a treballadors de 15 a 35 anys. Els cursos estan distribuïts en quatre semestres de treball intensiu, en els quals l'alumne adquireix la preparació general i especial per al seu ingrés en la Universitat La República no ha regatejat gens ni mica per a dotar als Instituts Obrers, els fills predilectes de les seues noves creacions educacionals. Ha posat al seu servei un cos seleccionat de professors, i els alumnes viuen en els internats que allotjaven ahir als fills més rics de la classe privilegiada.[1]

1 BERNÁNDEZ, A. *Tierra firme. Revista de la Sección Hispanoamericana del Centro de Estudios Históricos*, n. 3-4, 1937, pp. 586-588.

La difusió de l'obra educativa va traspassar les fronteres espanyoles i, fins i tot, va ser visitat per estudiants anglesos, al juliol de 1938.

La relació i influència del professorat de l'Institut Obrer de València, que procedia de Madrid, és un tema que connecta directament amb el Grup Femení de la Residència de l'Hort de les Palmes i la Residència de València.

Diverses de les alumnes de la Residència es presentaren als exàmens per a ingressar en l'Institut Obrer de València. Una institució amiga que, fins i tot, li va concedir préstecs econòmics i va proporcionar queviures per al proveïment de la Residència de València.

Les alumnes que van accedir a l'Institut Obrer van ser: Petra González, Carmen Gallego i Teófila Estévez. El curs es va iniciar el 25 d'octubre de 1937 a partir de les quatre de la vesprada. Per tant, des d'aqueixa data les alumnes esmentades van abandonar l'Hort per a passar a viure internes en l'Institut Obrer, en règim de coeducació.

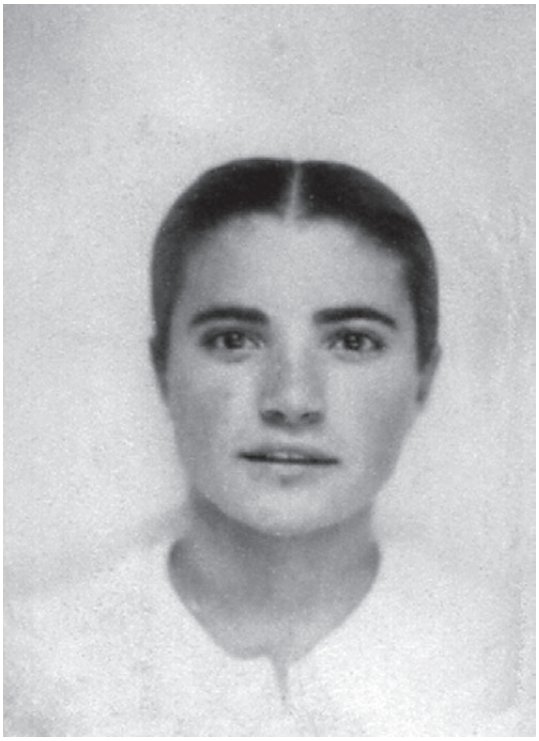

Teófila Estévez, alumna de l'Institut Obrer de València. ACIO

18. LA RESIDÈNCIA EN LA MEMÒRIA

er a Unamuno, la història hauria d'inspirar-se en les vides dels qui la van protagonitzar de forma perifèrica; és a dir, en el camí que van recórrer els homes i les dones que amb les seues vides van construir la història de manera inconscient.

Per a recuperar i explicar el que va ocórrer en l'Hort de les Palmes hem tingut la satisfacció d'entrevistar a Joaquín Juan Baviera "Cabello", que va nàixer a Paiporta en 1926. A Ramón Montesa Benlloch "Monjo", que va nàixer a Paiporta en 1925. A Romualda Puchalt Calabuig, que va nàixer a Paiporta en 1925 i a María Brull Muñoz, que va nàixer a Paiporta en 1933. Cal destacar la visita realitzada a la néta dels propietaris de l'Hort, María Asunción Prósper Tordera, i l'entrevista realitzada a Picanya al juliol de 2017, on vam tenir el plaer de conèixer a María Asunción Tordera Moreno que en aqueix moment tenia 91 anys i que va morir al poc temps de visitar-la. Després, el 3 d'octubre de 2017, varem entrevistar al seu germà José María Tordera Moreno, de 95 anys. Amb ell vam fer una (re)construcció de la memòria de l'Hort durant el període de la Residència, espais i continguts. Igualment ha facilitat informació Encarna Tordera Baixauli.

També hem comptat amb la informació facilitada per Víctor Forts Prósper, que em va acompanyar a visitar els espais relacionats amb la família Giner, propietària de l'Hort. Entre les moltes fantàstiques dones que he anat coneixent en el transcurs dels projectes que he tingut el plaure d'investigar, destaquem a dos amb el mateix nom: María Luisa Pérez Reyes, que va ajudar a documentar amb la seua extraordinària memòria la seua joventut en l'Institut Obrer de València i a la resident María Luisa García Treviño, també amb una memòria privilegiada. Per sort li hem pogut realitzar a Madrid una extensa entrevista –a la possiblement última supervivent de les residents–. María Luisa García va estar tant en l'Hort, com en la Casa de València. Ella ha facilitat un testimoni bàsic com a complement a la historiografia de la Residència de Senyoretes. Una història propera que va ocórrer fa 80 anys.

A més, hem pogut contactar amb alguns dels familiars de les professores de la Residència i de les residents de la Casa de València que va funcionar en 1938. L'amistat que em professa Marilena García Cervera i que em va professar també Alejandra

Soler Gilabert ha sigut de gran ajuda. Marilena, pels seus records de les residents de l'Institut Obrer i Alejandra, pel seu relat sobre el període de la guerra. Dues dones referents d'aqueixa època.

Gràcies a totes aquestes fonts hem pogut reconstruir gran part de la història de la Residència durant el període de la guerra.

No puc oblidar la informació facilitada pel fill de María Luisa García, Luis Treviño García, amb clara vocació investigadora, que va contactar amb mi després de la difusió del projecte en les xarxes socials. I, quan em sorgia algun dubte ell li'l transmetia a la seua mare i per mitjà del correu electrònic, aclaria o puntualitzava alguna dada.

Per a finalitzar, comentar que en el present projecte hem utilitzat les paraules de la història i també les seues petjades reflectides en l'alqueria de l'Hort, en inscripcions i en els objectes, jugant amb la interacció de les construccions dels relats històrics de les persones i dels vestigis que encara perduren.

Dones de Paiporta, anys 1930. Fons Adzavara, MRP

Ramón Montesa Benlloch signant l'autorització de l'entrevista, 2017. ACIO

Joaquín Juan Baviera, Cristina Escrivà Moscardó i Ramón Montesa Benlloch, 2017. ACIO

19. PAIPORTA EN EL RECORD

urant el projecte de recerca hem tingut l'oportunitat de conèixer a dues veïnes i dos veïns de Paiporta que relaten els seus records d'infantesa i joventut durant la guerra. Per al tema que ens ocupa, han aportat escassa informació, o bé perquè eren molt xicotets o bé perquè no han retingut en la seua memòria aqueixes dades. Així i tot, ressaltem algunes de les seues paraules. Adjuntem les seues fitxes biogràfiques i un resum de les entrevistes.

ARXIU ACIO / Fonts orals
FONS: Residència de Senyoretes Paiporta, València
Entrevista a: Joaquín Juan Baviera "Cabello", (JJB)
LLOC I DATA DE NAIXEMENT: Paiporta, 10/09/1926
DATA ENTREVISTA: 08/02/2017
ENTREVISTADORA: Cristina Escrivá Moscardó (CEM)
PRESENTS EN L'ENTREVISTA: Maribel Albalat Asensi i Vicent Ciscar
LLOC: a l'antic escorxador de Paiporta
FOTOGRAFIES I VÍDEO: Víctor Benavides Escrivà

Aquesta entrevista es va efectuar el dia 8 de febrer de 2017. Es van realitzar fotografies i es va gravar en vídeo digital. El testimoni va signar el permís d'autorització de l'entrevista. Dos mesos després, entrevistem a la seua dona, María Brull, en el seu domicili.

Joaquín tenia tres germans més. Va començar a treballar als 10 anys. Té estudis primaris cursats en la Cooperativa del carrer Lepanto. Joaquin jugava al futbol amb els seus amics prop de l'espai de Ponce. S'acorda de l'arribada de la República i de l' "aldarull que es va armar en el Casino republicà", prop del mercat.

En 1935 va estrenar les seues primeres sabates. No podia caminar amb elles acostumat a anar descalç o amb espardenyes. "Tot un calvari, jo no portava mai sabates. No tenia".

Els seus primers records de la guerra van ser els bombardejos i el refugi que es va construir a Paiporta.

Quan va acabar la guerra Franco no els va fer res, però el seu pare els va inculcar estar en silenci. Té records del mestre franquista i que ell l'única cosa que volia era anar a jugar a futbol a un camp amb els seus amics. El professor parlava en castellà, els alumnes no. També parla dels bans municipals. Com no tenien rellotge, el ban indicava l'hora.

Quan calia anar a treballar de matinada, s'avisava al serè posant un nombre de pedres en la porta per a indicar l'hora que aquest havia de despertar al propietari o propietària de l'habitatge.

Recorda haver anat al teatre de la plaça del Mercat a veure cinema mut, les pel·lícules de Charlot. Sobre la Residència diu que la resident Palmira era núvia d'un amic.

ARXIU ACIO / Fonts orals
FONS: Residència de Senyoretes Paiporta, València
Entrevista a: Ramón Montesa Benlloch "Monjo", (RMB)
LLOC I DATA DE NAIXEMENT: Paiporta, 29/08/1925
DATA ENTREVISTA: 08/02/2017
ENTREVISTADORA: Cristina Escrivá Moscardó (CEM)
PRESENTS EN L'ENTREVISTA: Maribel Albalat Asensi i Vicent Ciscar
LLOC: a l'antic escorxador de Paiporta
FOTOGRAFIES I VÍDEO: Víctor Benavides Escrivà

Aquesta entrevista es va formalitzar el dia 8 de febrer de 2017. Es van realitzar fotografies i es va gravar en vídeo digital. El testimoni va signar el permís d'autorització de l'entrevista.

Ramón tenia un altre germà. El malnom de la família, que era "Monjo", venia d'una familiar que tenia molt caràcter i es va fer monja. Va realitzar els estudis primaris a Paiporta, li agradava jugar a la pilota valenciana i va iniciar durant la Guerra Civil el batxiller en el Lluís Vives, comentant que abans d'estar el refugi de l'institut acabat, anaven a refugiar-se al solar que en l'actualitat està la Finca de Ferro (antic *Cupón regalo comercial*). Exceptuant a la seua mare, la seua família no era religiosa.

El seu pare, Ramón Montesa Juan, va ser tinent d'alcalde d'Esquerra Republicana fins a 1935. Quan es va iniciar la guerra, Ramón tenia 11 anys i el seu primer record és sobre els comentaris que es feien en la fàbrica. Recorda el refugi de Paiporta. El seu pare, després de la guerra, va intentar eixir d'Espanya per Santa Pola. Va passar per tres camps de concentració, per la plaça de Bous de València i per la presó, condemnat a 12 anys i 1 dia, en la presó Model, el que guarda Ramón amb dolor en la seua memòria.

Respecte a la Residència de l'Hort recorda que anaven a agafar dàtils de les palmeres i, sobretot, que anaven a espiar a les xiques, a mirar com es banyaven en la piscineta. Les joves, d'uns 18 anys, anaven amb vestit de bany. El guarda no els deixava i s'havien d'anar corrent. També recorda que un dels seus amics, José Brull Muñoz, era nuvi d'una resident, Palmira, que creu que va arribar de Madrid. I que també una altra resident va ser núvia d'un xic del poble, José Martínez.

Romualda Puchalt Calabuig i Cristina Escrivà Moscardó, 2017. ACIO

ARXIU ACIO / Fonts orals
FONS: Residència de Senyoretes Paiporta, València
Entrevista a: Romualda Puchalt Calabuig (RPC) malnom de la família "gaiters"
LLOC I DATA NAIXEMENT: Paiporta, 04/02/1925
DATA ENTREVISTA: 08/02/2017
ENTREVISTADORA: Cristina Escrivá Moscardó (CEM)
PRESENTS EN L'ENTREVISTA: Maribel Albalat Asensi i Vicent Ciscar
LLOC: a la seua vivenda particular de Paiporta
FOTOGRAFIES I VÍDEO: Víctor Benavides Escrivà

Aquesta entrevista es va efectuar el dia 8 de febrer de 2017. Es van realitzar fotografies i es va gravar en vídeo digital. La testimoni va signar el permís d'autorització de l'entrevista.

La seua mare, Trinidad, es va anar de casa. Era molt especial, molt lliure. Romualda era òrfena de pare i la van criar els seus avis. Vivien en la casa del guardabarrera. Ella de molt xicoteta ja llevava i posava la cadena quan anava a passar el tren. També tenien vaques i diàriament portava la llet a l'Hort. La Sra. Romualda va comentar que caminava per unes fustes pel pont de ferro (el pont de la via). Quan arribava a l'Hort, cridava a la porta, li pagaven el cànter i s'anava. De retorn a la seua casa agafava alguna taronja i dàtils.

Romualda pensa que en aqueixa època les dones que vivien allí eren massa modernes, "que li les veia fumar" i açò, en aqueixa època, en un poble xicotet donava molt que parlar. A més de la roba que portaven, diferent a les de les dones del poble, roba de colors, etc. Recorda el bombardeig a la Campsa i el fum que va durar molts dies "quatre dies sense veure el cel".

Després de la guerra, caminant pel barri de Sant Isidre, anaven a visitar a Ramón, un oncle molt volgut que primer va estar pres en la presó Model i després en Sant Miquel dels Reis, a causa de la política de Franco.

ARXIU ACIO / Fonts orals
FONS: Residència de Senyoretes Paiporta, València
Entrevista a: María Brull Muñoz (MBM), malnom de la família "Cafetera"
LLOC I DATA NAIXEMENT: Paiporta, 18/08/1933
DATA ENTREVISTA: 10/04/2017
ENTREVISTADORA: Cristina Escrivá Moscardó (CEM)
PRESENTS EN L'ENTREVISTA: Maribel Albalat Asensi i Vicent Ciscar
LLOC: a la seua vivenda particular de Paiporta
FOTOGRAFIES: Víctor Benavides Escrivà

Aquesta entrevista es va efectuar el dia 10 d'abril de 2017. Es van realitzar fotografies però no es va gravar en vídeo digital. La testimoni va signar el permís d'autorització de l'entrevista. Anteriorment havíem entrevistat al seu marit Joaquín Baviera. María Brull Muñoz va nàixer a Paiporta. Eren sis germans. La seua germana major va treballar en la confecció de roba per a l'exèrcit i per a les colònies escolars. Ella disposava de màquina de cosir. Abans havien anat a la seua casa perquè deixara la màquina, que encara estava pagant, i va preferir anar ella, per a assegurar-la. En el Xalet de Ponce (carrer Santa Anna), que ja no existeix, les dones anaven cada dia a cosir roba per a la guerra.

Maria tenia un germà José, que era noví de Palmira, una xica de la Residència. Ella va acompanyar al seu germà un dia a l'Hort i encara recorda la impressió que li va donar aqueixa casa, "molt senyorial", i el colorit de l'enrajolat de les parets.

Li van donar molta pena els soldats republicans que, en la retirada, al març de 1939 es van instal·lar en la plaça de Paiporta i guisaven el poc que tenien.

Només acabar la guerra, recorda haver anat a l'església que estava repleta de dàtils arreplegats en l'Hort de les Palmes. L'església durant la guerra s'utilitzava de magatzem. De la guerra recorda haver anat al refugi quan els avions bombardejaven. Van afusellar al seu oncle, Segismundo Brull Tarazona. Recorda que, durant un temps, Palmira els enviava des de Galícia castanyes, que eren molt ben rebudes per la fam que es va passar en la postguerra.

María Luisa García Treviño, 2009. FTG

20. LA RESIDENT MARÍA LUISA GARCÍA TREVIÑO

aría Luisa García Treviño, va nàixer en Sigüenza, Guadalajara, el 6 de juliol de 1923. En l'actualitat viu a Madrid i manté viu el record del seu pas per la Residència. La seua experiència viscuda a l'Hort i la Casa de València durant la guerra, ha sigut la font que ens ha permès conèixer aspectes d'aqueixa època que sense la seua memòria s'obrien perdut per a la història.

María Luisa tenia il·lusió per estudiar. Ella ens ha explicat les seues vivències, els seus records quan l'arribada de la Segona República a l'abril de 1931. La il·lusió pel nou temps que es presumia. El treball durant la guerra i el patiment en la postguerra. Una dona fantàstica, que parla de la situació política actual amb la clarividència que li dóna la seua experiència. Les seues reflexions i consells dictats per la saviesa i per la seua edat, són a tenir en compte.

En la documentació consultada sobre el Grup Femení de la Residència d'Estudiants apareix el seu nom amb data d'alta en la Residència de l'Hort el 29 de març de 1937. Becada en diverses ocasions, va passar a estudiar en l'Institut Luis Vives de València, traslladant-se per uns mesos a la Casa de València en 1938.

La Comissió delegada de la JAE va comunicar al Ministeri d'Instrucció Pública al novembre de 1938 que continuava gaudint de beca en el Grup Femení de la Residència d'Estudiant. Per les circumstàncies de la guerra va deixar la Residència abans que acabés la contesa, traslladant-se a Madrid. La seua germana Tomasa, onze anys major que ella, va ser una de les primeres residents que al gener de 1937 va ser evacuada a l'Hort.

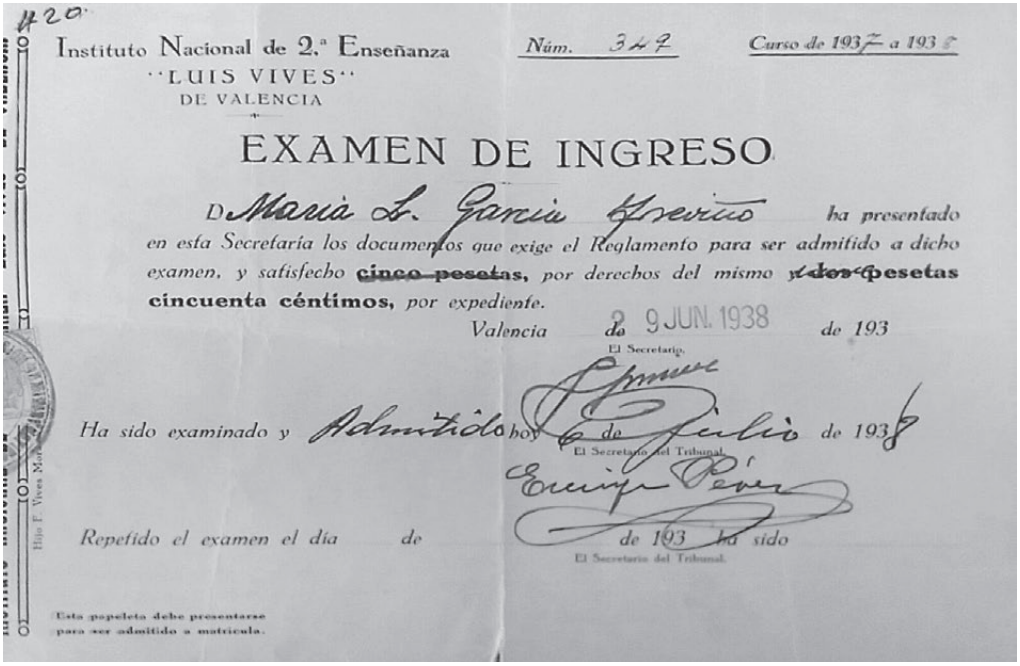

420

Instituto Nacional de 2.ª Enseñanza
"LUIS VIVES"
DE VALENCIA

Núm. 347 Curso de 193 a 193

EXAMEN DE INGRESO

D. María L. García Treviño ha presentado en esta Secretaría los documentos que exige el Reglamento para ser admitido a dicho examen, y satisfecho **cinco pesetas,** por derechos del mismo y **dos pesetas cincuenta céntimos,** por expediente.

Valencia 9 JUN. 1938 de 193

El Secretario,

Ha sido examinado y Admitido hoy 6 de Julio de 193

El Secretario del Tribunal,

Repetido el examen el día de de 193 ha sido

El Secretario del Tribunal,

Esta papeleta debe presentarse para ser admitido a matrícula.

Admissió per a l'examen d'ingrés de María Luisa García Treviño, en l'Institut Luis Vives de València. 1938. FTG

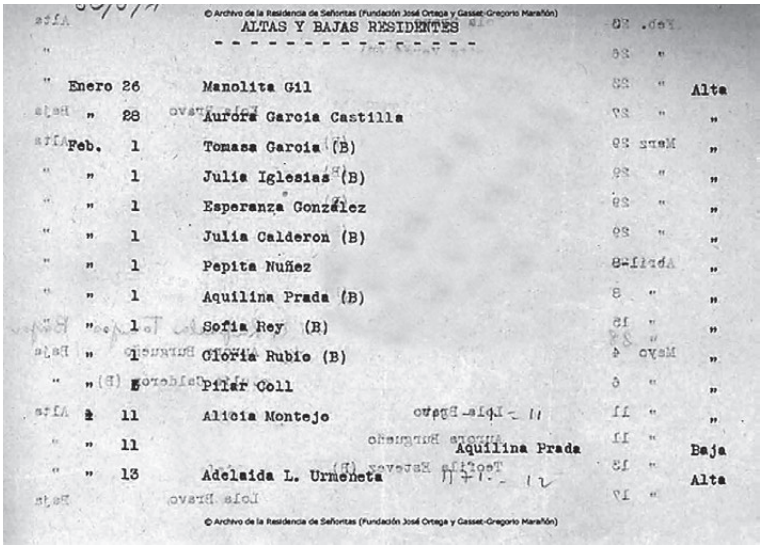

© Archivo de la Residencia de Señoritas (Fundación José Ortega y Gasset-Gregorio Marañón)

ALTAS Y BAJAS RESIDENTES

" Enero	26	Manolita Gil	Alta
"	28	Aurora Garcia Castilla	"
Feb.	1	Tomasa Garcia (B)	"
"	1	Julia Iglesias (B)	"
"	1	Esperanza González	"
"	1	Julia Calderon (B)	"
"	1	Pepita Nuñez	"
"	1	Aquilina Prada (B)	"
"	1	Sofia Rey (B)	"
"	1	Gloria Rubio (B)	"
"	1	Pilar Coll	"
"	11	Alicia Montejo	"
"	11	Aquilina Prada	Baja
"	13	Adelaida L. Urmeneta	Alta

© Archivo de la Residencia de Señoritas (Fundación José Ortega y Gasset-Gregorio Marañón)

Llista de les primeres residents de l'Hort dels Palmes, 1937, ARSFJOGGM.

María Luisa, ens ha ajudat molt en la reconstrucció de la història de la Residència entre 1937 i 1938. Però diu, amb modèstia, que no vol participar en cap acte públic ni que li facen cap homenatge doncs, malgrat estar bé, no se sent amb ànims ni forces de fer alguna cosa diferent a la seua vida quotidiana.

El seu fill Luis Treviño García té recollits moltes dades de la vida de la seua mare i ha escrit part de les seues memòries, reconeixent que un dels passatges més importants de María Luisa és, precisament, la seua estada a València.

Ca Petit, anys 1930, Paiporta. MRP

De Paiporta, María Luisa recorda les vesprades que eixien a passejar pel poble i que normalment acabaven en el bar Petit, que en aquella època era una fonda. Va conèixer el sabor dels cacauets i, a l'Hort, que era com un verger, agafava taronges i mandarines, juntament amb les seues companyes.

Tomasa García Treviño, Hort de les Palmes, 1937. FTG

També, sobretot a la primavera i a l'estiu, recorda que a les vesprades anaven de visita diversos xics de Paiporta, entre ells José, músic, i Antonio, que era sastre i era molt prim, sobrenomenat en el poble com "l'escuradents". Amb el pas dels anys, Antonio va obrir un estanc en el carrer principal de Paiporta i es va casar amb una senyora anomenada Enriqueta.

D'aqueixa estada, a la qual li va acompanyar uns mesos Tomasa, la seua germana major, que es va casar amb un nadiu de Paiporta, Nicolás Mendoza, sobrenomenat en el poble com "el chenito", va nàixer un fort vincle amb la població.

Durant el franquisme, en 1942, es va presentar per lliure a oposicions per a auxiliars de taquimecanògrafes de l'Institut Nacional de Colonització, però no va aconseguir traure la plaça. La seua vida la va dedicar a la família, però açò pertany a la seua vida privada.

A continuació transcrivim l'entrevista que ens va concedir. Per a no perdre la fluïdesa i riquesa del vocabulari de María Luisa, no traduïm al valencià l'entrevista que es va realitzar en castellà per ser la seua llengua materna i vehicular, encara que recorda alguna paraula del valencià que va escoltar en el seu pas per l'Hort.

María Luisa García Treviño, Madrid, 2017. ACIO

ARXIU ACIO / Fonts orals
FONS: Residència de Senyoretes Paiporta, València
Entrevista a: MARÍA LUISA GARCÍA TREVIÑO (MLGT)
LLOC I DATA NAIXEMENT: Sigüenza, Guadalajara, 06 /07/1923
DATA: 20/04/2017. DURACIÓ 2:52:20
ENTREVISTADORA: Cristina Escrivá Moscardó (CEM)
PRESENTS EN LA ENTREVISTA: Luis Treviño García (Fill de María Luisa)
LLOC: Madrid
TRANSCRIPCIÓ: Isabel Ibáñez Lizondo (juliol 2017)

En el minut 17:43, comença la transcripció de l'entrevista, ja que anteriorment María Luisa García Treviño ha estat comentant aspectes relacionats amb la seua família que per a aquest estudi no són determinants.

CEM: ¿Tu padre fue a Valencia o estuvo toda la guerra en Madrid?

MLGT: Estuvo toda la guerra en Madrid, con mi madre y nosotros. O sea que en mi casa estaban tres adultos, mis padres y mi tía; y tres chicos. Por eso cuando mi hermana se fue al Huerto de las Palmas, a la Residencia, comentó que tenía una hermana y que la metieran, las dos nos fuimos a Valencia.

CEM: Entonces tu hermana se entera del Huerto de las Palmas porque estaba trabajando en una industria de guerra, de confección de ropa militar.

MLGT: Y allí acudieron a decir quién quería ir como estudiante a Valencia.

CEM: Y no podemos saber quién acudió allí, ¿quién lo dijo?

MLGT: Con mi hermana, de allí, Julia Iglesias, que también fue a Paiporta.

CEM: Entonces la relación que tenéis con la Residencia es porque informaron a tu hermana diciendo que podía ir al Huerto de las Palmas, o que podría ir a Valencia, o que podría ir a estudiar...

MLGT: No, no. A una Residencia de estudiantes. Ya le dijeron Residencia de Estudiantes.

CEM: ¿Y no le hicieron ninguna prueba de aptitud ni nada? ¿Por qué ella llega a estar becada?

MLGT: Mi hermana era inteligente.

CEM: ¿Y no estaba afiliada a las JSU, ni a Mujeres Antifascistas?

MLGT: No. Creo que entraron a los talleres y preguntaron quién quería ir a una Residencia de estudiantes que se iba a montar en un pueblo de Valencia.

CEM: ¿Esto sería a finales del año 1936 o cuándo? Porque la Residencia empieza en enero de 1937 y ella fue de las primeras.

MLGT: Claro.

CEM: Y Julia Iglesias, ¿sí que estaba afiliada a algún partido?

MLGT: No, creo que luego se afiliaron allí todas. Generalmente eran todas del Partido Comunista y de Mujeres Antifascistas. Mi hermana nos mandaba cartas contándonos lo que hacía y también enviaba naranjas o chocolate. Hablaba muy bien de la Residencia.

CEM: Tú hermana, ¿qué había estudiado, aparte de los estudios primarios?

MLGT: Los primarios, pero luego tenía interés en la lectura como a mí me han gustado siempre los libros de historia y de geografía.

CEM: ¿Y tú a qué colegio fuiste?

MLGT: Fui al Colegio-Academia Artigas del Puente de Vallecas, eran de izquierdas, pero era de pago (7 pesetas al mes).

CEM: El 26 de enero de 1937 una de las chicas que entran en la Residencia de Paiporta es Manolita Gil.

MLGT: Esa fue desde un principio porque ya estaba en la Residencia de Estudiantes de Madrid.

CEM: ¿Te suena la Fundación Jorge Calvo?

MLGT: No. Ellas contaban que una marquesa murió y dejó una beca para 4 huérfanas de padre y madre: Manolita Gil, Petra González, Pepita Núñez y una chica no fue.

CEM: También tenemos a Tomasa García (tu hermana), Julia Iglesias, Esperanza González, quien llevaba la organización en un principio en Paiporta, Julia Calderón, Pepita

Núñez, Manolita Gil, Aquilina Prada, Sofía Rey, Gloria Rubio, Pilar Coll, Alicia Montejo, Adelaida López, Lola Bravo, Pepita Vergé, Rafaela Torrijos, Luisa García, Elvira Rubio, Carmen Gallego, Elvira Torres, Rosario García, Isabel Gallego, Aurora Burgueño...

MLGT: Gloria Rubio fue con mi hermana y Elvira Rubio conmigo. Pilar Coll era la directora. Alicia Montejo era la profesora de Francés que yo la adoraba.

CEM: Tú entraste el 29 de marzo del 37 con Elvira Rubio. Todas estas están en la lista de Altas y Bajas en la Residencia. Tenemos de alta a tu hermana en febrero y a ti te dan de alta el 29 de marzo.

MLGT: La cuarta becada dirigía algo de la Residencia de Señoritas y se quedó en Madrid.

CEM: ¿Sería una chica que llevaba allí la biblioteca?

MLGT: Quizá fuera una de las que llevaba la biblioteca de la Residencia.

CEM: Entrevisté en Paiporta a un chico de tu edad y me dijo que iba a espiaros en verano para ver cómo os bañabais.

MLGT: No conseguimos que se bañara con nosotras la hija del guarda.

CEM: En una fotografía lleváis la misma ropa. Tu hermana cosía muy bien, ¿no llevaría tu hermana el taller? ¿No sería la profesora de confección?

MLGT: Quizás. Cosía y cantaba muy bien.

CEM: Te traigo un documento de diciembre de 1938, es la *Gaceta de la Repúblic*a, donde aparece tu nombre y te conceden 200 pesetas de beca.

MLGT: Se comía de lujo y nos daban una cantidad para nuestros gastos, pero no puedo decir cuánto era. Mientras estaba mi hermana me administraba ella, pero después yo sé que fui a la modista del pueblo, pero no lo sé.

CEM: Aquí aparecen algunos nombres que indican que se os pagarían las 200 pesetas

al mes. Ya te hemos situado en la Residencia, pero antes de entrar, ¿sabías algo de la Residencia?

MLGT: No, no sabíamos nada. Allí nos enteramos que en la Residencia de Señoritas estaban las que iban a estudiar una carrera. María de Maeztu estableció la Residencia de Señoritas.

CEM: Quien dirige la Residencia de Paiporta es Regina Lago, ¿cómo era?

MLGT: Era muy dulce.

CEM: Era una gran pedagoga, ya había escrito grandes libros de Pedagogía.

MLGT: En el salón comedor, cuando Regina Lago venía comía con Pilar Coll. Nos saludaba a todas, tenía una cara dulce y guapa. Muy natural, no iba maquillada. Se la veía con dulzura y educación.

CEM: Aunque tú tenías la condición de becaria, ¿te hacían trabajar allí o tenías todo cubierto?

MLGT: Todo cubierto. En la cocina estaba la cocinera [vasca, muy grandota y campechana] y una que le ayudaba, una chica de Santander. María tenía unas manos especiales y luego se quedó Lolita, la santanderina, que cocinaba una sopa a la que llamábamos "Sopa Lola", que no me gustaba, era sopa de pan.

CEM: ¿Cómo era un día corriente en la Residencia?

MLGT: Te levantabas, tenías el desayuno que impactaba, todas las mesas con su mantel blanco y las tostadas con su mantequilla y mermelada, cogía la taza e iba a servirme a la cocina la leche y el café. Comía una de las tostadas. Después del desayuno se salía un poquito por el jardín hasta que empezaban las clases como la de Matemáticas, impartida por Pepita Vergé y también su amiga Matilde García que estaban trabajando en la Normal de Valencia. Como éramos poquitas, las clases las comprendías enseguida.

CEM: ¿Piensas que os estaban preparando a todas para entrar en el Instituto Obrero? El Decreto del Instituto Obrero se aprueba en noviembre de 1936 y las clases empiezan en el año 1937.

MLGT: Carmen Gallego entró a la Residencia con el Bachillerato y fue al Instituto Obrero.

MLGT: De clase a clase nos metíamos en los campos a comernos una o dos naranjas. Íbamos al Instituto Luis Vives en Valencia, allí intentamos ir por libre. Entonces los días que íbamos a hacer exámenes parábamos en la Residencia que abrieron en la Calle de La Paz.

CEM: ¿Qué hacíais los días festivos o los sábados por la tarde o los domingos?

MLGT: A lo mejor nos íbamos a Valencia al cine o a merendar en Barrachina, que nos encantaba porque nos ponían con el café con leche unos bollos que eran exquisitos.

CEM: En la Plaza de Emilio Castelar había muchos establecimientos...

MLGT: Nos metíamos al cine según el programa que echaban, pero al teatro no llegamos a ir.

CEM: ¿No fuisteis a ninguna exposición ni a ningún mitin? Porque, ¿cómo es que os hicisteis del Partido Comunista? ¿Llegó alguien y os lo dijo? O ¿era el ambiente el que os dirigía hacia ahí?

MLGT: Con esos años también me hice. A Gloria Rubio la cogieron en la lista de los partidos, cuando terminó la guerra, y le hicieron un registro que no quieras ver.

CEM: Dos veces fueron fotógrafos en septiembre de 1937 a hacer un reportaje.

MLGT: Sí las fotografías se las llevaban para exponer, chicas españolas estudiantes, a mí me dijeron eso, vas a ser expuesta.

CEM: Me has dicho que os bañabais todos los días en el estanque y que teníais un traje de baño, ¿de qué color era?

MLGT: El mío rojo, de punto y de lana. Había también quien tenía el dibujo de cuadritos. También íbamos a la playa de Alboraya, donde venían unas chicas de allí.

CEM: ¿Hacíais excursiones fuera de la Residencia?

MLGT: Las que hicimos fuera de la Residencia fueron a una guardería.

CEM: ¿No sería la guardería de Paiporta?

MLGT: No. Por nuestra cuenta íbamos y salíamos a Torrente, a Picaña o a Valencia. Íbamos a bañarnos a Alboraya que decían que ahí salía la chufa valenciana y la horchata.

CEM: Otra pregunta, hacíais un poquito de deporte y ¿ibais en bicicleta?

MLGT: Sí. Había tres bicicletas de la Residencia, mi hermana no pudo aprender porque iba directa a los árboles, pero yo me puse enseguida. Yo iba en bicicleta a Paiporta a comprar el cacao que decían, "cacao i tramussos" al bar Petit. Elvira y yo disponíamos de las bicicletas como nos daba la gana.

CEM: ¿Y no ibais con ningún chico del pueblo?

MLGT: Venía un chico que trabajaba en el Puerto que le gustaba mucho sentarse a mi lado, pero le gustaba a Elvira y yo no quería hacerle mucho caso porque era muy celosilla. Iba otro chico de Alicante que estuvo en la Residencia que pusieron más tarde en Valencia. Elvira era muy "noviera".

CEM: He visto fotografías de chicas que estaban jugando al cricket, no podríais ser vosotras.

MLGT: Yo no. Mira lo que tengo duda e ignorancia, cuando decidimos venirnos Gloria, Elvira y yo a Madrid porque la Batalla del Ebro la ganaron los nacionales en 1938, hubo rumores de que llevaban moros y que violaban. Y nos dio miedo, si se presentaban aquí, ¡madre mía la que se lía!

CEM: Tengo contacto con la hija de Pilar Coll, que está en México, me ha mandado una foto muy bonita.

MLGT: Era un encanto. Y al irnos nosotras de Paiporta fuimos a pedir a la Comisaría certificado y nos lo dio el Ministerio. Y nos volvimos cogiendo varios camiones en medio de la guerra, Gloria, Elvira y yo. Enseguida terminó luego la guerra, pero como los padres de Pilar Coll vivían en Gandía tengo la duda de si ella estaría allí.

CEM: No, ella dejó la Residencia de Paiporta y se trasladó a Barcelona.

MLGT: ¿Pero cuando nosotras nos fuimos?

CEM: No, después. Me has dicho que erais del Partido Comunista, os hicisteis allí, y ¿de la FUE habéis oído hablar?

MLGT: Oí hablar, pero no sé si nos afiliamos. Creo que éramos de la FUE.

CEM: ¿Cómo os llegó la noticia del Instituto Obrero?

MLGT: Se apuntaron enseguida Carmen Gallego, Pepita Núñez y alguna otra que no aprobaron.

CEM: Petra sí que aprobó.

MLGT: Petra ya estaba en la Residencia, estaba ya preparada.

CEM: Y después, ¿cuándo entra Carmen Gallego al Instituto Obrero ya no va a Paiporta para nada? ¿ni a visitaros?

MLGT: Ella se fue a Don Benito y luego se llevó a mi hermana a Castuera. Carmen Gallego se fue de secretaría del Gobernador y llamó a mi hermana a ver si quería ir de secretaria de unos ingenieros agrícolas. Y se fue. Allí le pilló el final de la guerra, que luego en tren para llegar a los pueblos de mis padres, a Soria, pasó un miedo que no veas.

CEM: Del grupo de chicas que estabais allí...

MLGT: Hubo cambios, entraban y salían algunas.

CEM: Siempre estabais las becadas ¿no? ¿No hubo gente que iba a estudiar a Valencia?

MLGT: No, recibíamos las clases allí.

CEM: ¿A quién destacarías tú, aparte de Carmen Gallego? ¿Había alguna que era líder?

MLGT: Estaba la hermana de la directora de la Normal de Alicante, María Ferre.

CEM: ¿Y esta chica no sería profesora de piano? ¿No tocaba ni daba música?

MLGT: Esa chica me dijo un día que estábamos repasando unas lecciones y dijo "xiqueta, lo que te voy a decir no lo vas a olvidar en toda tu vida: nunca más vamos a vivir esta vida que estamos viviendo".

CEM: ¿Era más mayor que tú? ¿Tú eras la más pequeña de todas?

MLGT: Sí, y estuvieron un tiempo dos hermanas, pero luego se marcharon a Rusia porque a su padre lo habían fusilado. No sé si fueron dos meses, eran más pequeñas que yo, pero sí, la más joven era yo.

CEM: Vamos a ver, Petra González venía ya de la Residencia, que es la que estaba becada. ¿Y de Teófila Estévez, que también entró en el Instituto, te acuerdas?

MLGT: Me suena. ¿Es extremeña? Estuvo muy poco tiempo, muy guapa, no sé de qué parte era, a lo mejor estuvo 2-3 meses.

CEM: Es que el Instituto Obrero era como una Residencia, pero mixta, lo que estabas diciendo tú de "cada profesora estaba en una mesa", era el Instituto Obrero. "Lo teníamos todo cubierto", lo mismo. El Instituto Obrero era muy semejante y en internado mixto, único en el mundo, con chicos y chicas seleccionados que pasaron una prueba de aptitud y que tenían muchas ganas de aprender.

MLGT: Fueron unas chicas a presentarse y no aprobaron. Sólo aprobó de la Residencia: Carmen Gallego, Pepita Núñez y Petra González.

CEM: Y Teófila que llegó preparada y estuvo muy poco tiempo. Bueno, la responsable de Paiporta era Pilar Coll y ¿Felicidad no fue después, cuando tú te fuiste o ya estaba?

MLGT: No, no, ya estaba. Era una vasca simpatiquísima y elegante.

CEM: ¿Alguna fumaba o no?

MLGT: Sí, fumaba alguna vez. Mi hermana también. No era diario, pero si se podía, fumaban. Sabes, fue a vernos Victorio Macho.

CEM: Sí, el escultor.

MLGT: Más simpático y nos hizo un corro para vernos a todas.

CEM: Es que Victorio Macho estaba dentro de la Junta para Ampliación de Estudios y, aparte de ser un escultor que estaba en Valencia, yo creo que fue por delegación de la Junta porque estas becas os las daban gracias a la Junta para Ampliación de Estudios que, a su vez, tenía la subvención del Estado.

MLGT: Éramos poquitas y la beca era muy selecta. Pilar Coll de vez en cuando nos explicaba la diferencia de pintura que tenía Goya y Velázquez. Pilar Coll nunca la he visto enfadada, pero Adela sí, tenía genio. Pilar era toda dulzura.

CEM: ¿Hacíais charlas de política?

MLGT: Hombre, hablaban de política y las demás escuchábamos. Una vez leí un discurso de Mussolini y pusieron un mural para hacer artículos, y yo escribí criticando el artículo de Mussolini, me dieron un premio. ¡Ojo cómo le ponía! Después de la guerra me presenté a un examen del Ministerio. Empezaron a dictar, porque era para plazas de Taquigrafía, y era el artículo de Mussolini. Casualidades. Pero no aprobé.

CEM: ¿En la Residencia había también clases de Mecanografía, había máquina de escribir? No te acuerdas de eso.

MLGT: Sí que había.

CEM: ¿Y en la biblioteca podíais acceder a todos los libros para estudiar?

MLGT: Sí, también había novela y libros… había un sofá cerca del balcón y unas butacas. Y junto al balcón una mesita redonda y unas butaquitas, que allí se estaba de miedo haciendo deberes.

CEM: Ahora, sabes que no hay ningún naranjo porque han construido casas. Pero sí que han mantenido la casa originaria, aunque alrededor son todas adosadas.

MLGT: Cantábamos canciones populares.

CEM: Y te acuerdas de los Himnos de la República: ¿La Internacional o el Himno de Riego? ¿O eso no se cantaba?

MLGT: Sí que se cantaba, pero ahora no me acuerdo.

CEM: El material escolar que teníais os lo daban, ¿no?

MLGT: Sí, todo, todo

CEM: ¿Recuerdas algún libro que te llamara la atención de la Biblioteca? MLGT: Me encantaba Federico García Lorca, *El Romancero Gitano*… (habla sobre Lorca).

CEM: Había una máquina de coser, ¿no?

MLGT: Sí, estaba en el hueco de la escalera.

CEM: ¿Las paredes estaban alicatadas o pintadas?

MLGT: Sí, estaban alicatadas con ladrillos de colores. Un suelo divino.

CEM: Gracias a la máquina de coser, ¿teníais mucha ropa?

MLGT: Cosía mi hermana y cosía Julia la ropa de cualquiera.

CEM: ¿Teléfono o radio teníais?

MLGT: Teléfono no, pero radio sí. Se juntaban Pilar Coll, Adela y una judía, eran todas amigas, y nos juntábamos junto a la chimenea en invierno, hablaban de política. La judía coincidió cuando empezaron a moverse Hitler y Mussolini.

CEM: ¿Esta chica judía no sería de origen marroquí? ¿O tenía apellido alemán?

MLGT: No, era española, pero de origen judío. Me acuerdo que era rubia, no la vi muchas veces. Quizá por su físico podría haber tenido origen alemán.

CEM: ¿Teníais profesora de redacción?

MLGT: Sí, primero nos dio Pepita Vergé.

CEM: ¿Y Aurora García Castilla te suena?

MLGT: Sí, también daba clases, estuvo muy poco tiempo. No sé qué pasó, tengo la impresión que entre ellas discutieron, la apartaban un poco. Yo la quería porque ella estaba en la habitación con chicas como nosotras. Le hacían vacío por lo que fuera.

CEM: Y entre ellas, Pilar Coll y Pilar Bulnes al final también se enfadaron porque Coll se fue a Barcelona y Bulnes quedó de secretaria.

MLGT: Yo no sé qué pasó porque Pilar Bulnes hizo amistad con otra profesora que nos gustaba mucho y no es que discutían, pero se veían distanciadas.

CEM: ¿Y de Esperanza González te acuerdas de ella? ¿Es la que llevaba la organización y contabilidad de Paiporta?
MLGT: Pues una, la que llevaba a los niños era sobrina de Esperanza.

CEM: El nombre de Lola Mora o Pilar Candel, ¿te suena?

MLGT: No. Me acuerdo perfectamente que Regina Lago iba con su bolso.

CEM: Cuando se abre la casa de Valencia, ¿tuviste que ayudar en las tareas?

MLGT: Poco, pero me tocó preparar las meriendas. Los chicos protestaban porque se había acabado la mantequilla.

CEM: ¿Había muchos chicos o pocos?

MLGT: En el piso de abajo no sé. El tiempo que estuvimos allí no me relacioné mucho con ellos y la semana que me tocó servir con Elvira y con otra las meriendas, creo que había muchos.

CEM: ¿En el comedor estaban chicas y chicos juntos?

MLGT: Sí, el comedor estaba compartido. En la merienda había chicos y chicas. En la habitación conmigo estaba otra chica que era de cerca de Valencia, que estuvo para solucionar sus cosas. Era de nuestra edad. Estaba también con Pilar Coll, Carmen Macunde [Carmen Ruiz Morcuende] que estuvo muy poco en Paiporta y se fueron luego a la Casa de Valencia.

CEM: ¿Tú qué querías ser?

MLGT: Hombre, es que si la guerra la gana la República teníamos hasta beca de hacer carrera, no era el bachillerato y ya está. No sé lo que hubiera decidido entonces.

CEM: Pero, te ha gustado la enseñanza, te han gustado los idiomas.

MLGT: En los idiomas, el Francés me encantaba. Me gustaba mucho la política.

CEM: ¿Y tú no te ponías encima de la mesa a hablarles a las amigas?

MLGT: No, no. Me gustaba también escuchar hablar de política. Luego también la que nos daba unas comidas y unas cenas, Adela, no creas tú que era muy cordial, era la

orgullosa, altiva; pero contaba con una gracia especial porque por lo visto ella hablaba con un ingeniero que fue con las hermanas y la madre a verla. Después terminó con ella y se puso con el médico de Paiporta y se casó con él. Me enteré por Pilar Bulnes, quien hizo amistad con el que se casó con mi hermana.

CEM: ¿Y Pilar Bulnes no lo pasó mal al acabar la guerra? ¿No sabes qué le pasó?

MLGT: Pues ella quiso hacer una cosa, sin ser igual, que la Residencia. Nos preguntó si conocíamos chicas que quería ser preparadas para que trabajaran. Parecido a una academia. Fue mi cuñada y otras amigas.

CEM: ¿Tu hermana murió joven?

MLGT: A los 56 años. Y mi cuñado murió a los 3 meses. Pilar Bulnes sí que iba a verlos.

CEM: El nombre de los caseros, ¿te acuerdas?

MLGT: José María.

CEM: ¿Y tenían hijos?

MLGT: Sí, tenía un hijo mayor (José María), otro chico (Vicente) y la chica (Asunción).

CEM: ¿Y de dónde eran?

MLGT: Eran valencianos.

CEM: ¿Quién era la responsable de ir a comprar?

MLGT: La encargada de la cocina.

CEM: Vamos a ver, había una pequeña granja porque en toda la documentación que he visto pone: "compra de comida para los cerdos de Paiporta".

MLGT: Eso lo tendrían en la zona del guarda. Frente a la vivienda del guarda estaba el perro, que no paraba de ladrar.

CEM: Entonces la granja la llevaban los caseros y un pequeño huerto que había, ¿también?

MLGT: Nosotros sólo comíamos y para pasarlo bien solíamos ir a otros huertos para que nos persiguiera el guarda y reírnos. Y había una asturiana, Esther, que estuvo muy poco tiempo, y que, cada dos pasos, se caía. También había muchísimo frutal, en el huerto había nísperos, un caqui, albaricoques. Entonces los huertos estaban junto a las acequias. Tenían geranios altos para separar el huerto del paseo, a mitad del paseo había bancos.

CEM: ¿Tú sabes si los naranjos los cuidaban? ¿Estaban colectivizados?

MLGT: Eran para el pueblo. Sí. Descubrimos un tipo de frutos secos, parecido a las avellanas, y el guarda nos descubrió. Serían cacahuetes. Nos enseñaron también modales a la hora de comer.

CEM: ¿Ayudaríais a quitar la mesa?

MLGT: No, la mesa nos la daban puesta y nos la quitaban. Mira, una vez que fue mi hermano mayor y comió fue la única vez que pusieron cocido. Era la primera vez que comía garbanzos con mayonesa. Sólo pusieron esa vez cocido, eran muy variados. Las judías blancas, que en mi casa no las conseguía comer, las probé con judías verdes, me encantaron.

CEM: En el huerto había un motor de agua, ¿no?

MLGT: Sí.

CEM: ¿Ibais a algo a ese motor de agua?

MLGT: No.

CEM: ¿Y había algún letrero que identificara que era la Residencia de Señoritas o el Grupo Femenino de la Residencia?

MLGT: No, no había ningún letrero. Lo que sí que hicieron es que, al lado del huerto, al costado del barranco, toda esa parte lo injertaron de naranja Washington, era una gozada ver todo el proceso.

CEM: ¿Los bombardeos los sufriste en Valencia o en Paiporta?

MLGT: No, en Paiporta. Se veía la luz del bombardeo de Valencia desde el huerto.

CEM: ¿Llegaste a ir alguna vez andando a Valencia? ¿Cómo?

MLGT: Íbamos por el pueblo a la carretera, cruzábamos la línea del tren. Era salir y había un puente de madera para ir al pueblo. Pero había 3 o 4 tablas grandes para ir a la estación.

CEM: Mira, aquí tengo una notita de Engracia González que dice: "Evacuación Habencio Muñoz, Núñez de Balboa esquina Goya".

MLGT: Es que yo creo que el servicio fue también el de la Residencia de Madrid.

CEM: Sí, yo también lo creo. Entonces pone después: "en la calle Velázquez 53, Ministerio de Comercio, Delegación de Orden Público, Comandante Vega". Yo creo que esto es un poco el inicio, y después "Esperanza González para en la Plaza del Temple de Valencia y Juventudes Socialistas". Por eso pensaba que algunas pertenecíais a la JSU. Y finalmente pone: "Residencia Huerto de las Palmas, Paiporta (Valencia)". O sea, este papelito es el que dice que el Huerto de las Palmas es donde va la Residencia porque aparte de tus recuerdos...

MLGT: Esperanza González no estaba permanente en Paiporta, iba y venía.

CEM: Además de tu hermana Tomasa, ¿ninguna chica más se echó novio en ese tiempo?

MLGT: Me suena Palmira también. A ver si llegó a última hora. ¿Se casó con uno del pueblo?

CEM: No, era novia de un chico del pueblo, pero este chico era músico y, al final, cuando acaba la guerra, él que era muy republicano, sufre en los campos de concentración y prisión. Y ella se fue a Galicia, y dice que se enviaban castañas. Mantuvieron una relación cordial.

MLGT: Es que Pepita Núñez salía con un labrador del pueblo (Soler), que iba con Nicolás, Vicente, y era famoso en Valencia. Pero no recuerdo el apellido. Pepita no ponía reparos, podía haber sido cualquier cosa con lo inteligente que era.

CEM: Has dicho una cosa que revela que eras muy curiosa a la hora de aprender, por ejemplo, has comentado cuando veías cómo injertaban porque te interesaba todo.

MLGT: Yo me sentía feliz. En el Hort había un ambiente de aprender en todo: comportamiento, desenvolverte, las clases sacabas un provecho tremendo porque éramos muy poquitas.

CEM: ¿Y las profesoras dónde dormían?

MLGT: Las profesoras dormían en una habitación que tenía balcón en la fachada y balcón al costado. Yo verla bien, bien, no la vi, pero asomarme y ver, pues sí. Las camitas estaban muy bien, pero no sé cómo a veces se podían juntar más. A veces llegaban compañeras de Pilar Coll o Pepita a pasar un día y todas estaban en la misma habitación o no dormían hablando. Llegó una que iba mucho, que era de Literatura, era de Valencia. Otra era murciana, con el pelo rizado, era profesora de instituto. Ella estaba de visita y la recuerdo muy bien.

Hijo: ¿Quién se casó a escondidas de sus padres?

MLGT: Felicidad. ¡Qué gracia! Decía Pilar Coll que, siendo novios Pilar de su marido y ella. Iban en el tren, le entraba sueño y se apoyaba en su novio. Ella no se enteraba, pero él se hinchaba a darle besos. Felicidad pasó por Francia y su madre pidió audiencia a Franco y la recibió y le dijo: "de mis tres hijos, para meterlos presos, lo que han cometido es ser ingenieros: uno está con una enfermedad y vengo a pedirle clemencia". Inmediatamente delante de la madre, Franco dio orden de que se le soltara.

CEM: Es que Felicidad se fue, pero volvió. Hay algo "raro" con Felicidad.

MLGT: Cuando nosotras ya no estábamos se fue a Francia. Era muy agradable, nos contaba cosas: cómo pasaron por Francia y le decía yo: "así vienes de guapa, de elegante". Ella fue con una hermana, pero la hermana no fue a la Residencia.

CEM: Vamos a ver, de todas las compañeras que recuerdas, ¿hay alguna que lo pasara realmente mal cuando acaba la guerra?

MLGT: Pues es que yo no he tenido noticias de muchas de ellas. Mira, Rosario García, que era de Castuera, supe que se casó con un chico de Sigüenza. De las demás no tengo ni idea. Bueno, de Carmen, que vino a Madrid y era como familiar nuestro. Ella, cuando vino a Madrid, acudió enseguida a casa. Sus tías le buscaron una casa para servir, pero ella estaba preparada para cualquier trabajo y era un encanto de persona. A los 87 años murió. Unos días antes fui a verla, estaba en la entrada, con una cara triste y nos dijo que se acababa.

CEM: ¿Era más mayor que tú?

MLGT: Sí, sí. Carmen le llevaba a mi hermana 4 años, a mí 6. La hermana se casó con un legionario. El padre tenía una gran ilusión porque sus hijas estudiaran. Hizo el viaje con sus hijas allí, estaba pendiente. La mayor tuvo la desgracia de quedarse embarazada cuando él se iba al servicio, tampoco creo que tuviera una mente como Carmen. El padre parece que murió de la prisión. La mayor era Pepa. Teníamos una amistad formidable. La madre se vino a Madrid porque ya sabían que había sido socialista el marido. El padre de Isabel, el abuelo de Carmen, había sido carabinero.

CEM: Aquí tengo el horario de las clases que os impartían. La asignatura de Geografía os la daba Aurora Burgueño y empezabais a las 8 de la mañana. No era diaria. También teníais Historia (lunes, miércoles y viernes) y os la daba Pilar Coll. Después tengo que los martes, jueves y sábado no sé qué tendríais.

MLGT: Pues tendríamos Matemáticas.

CEM: No, las Matemáticas las teníais martes, jueves y sábados con Pepita Vergé.

MLGT: O Matilde García que era compañera de ellas.

CEM: Tengo algún rato que no sé qué hacíais.

MLGT: Francés con Alicia.

CEM: Claro, aquí Francés no está. Tengo Gramática diaria de 11:30 a 12:30 con Adelaida.

MLGT: También dábamos Historia del Arte con Pilar Coll.

CEM: ¿Os daban algo de dibujo o de Arte?

MLGT: Sí, pero no me acuerdo. El dibujo era libre. Nos ponían una lámina que teníamos que dibujar al natural.

Hijo: Me parece que la asignatura de Dibujo os la impartía también Alicia.

MLGT: Al Instituto me pusieron en Dibujo un botijo y cuando vino el profesor dijo: "¿pero muchacha, tú te dedicas a dibujar?". No, y él me dijo: "pues lo has copiado".

CEM: Fíjate, para entrar en un instituto, examen de Dibujo, no como ahora. Le daban mucha importancia al arte.

MLGT: En el examen hablado estaban dos catedráticos y una profesora, me preguntan: "Imagínate unas cuevas, imagina quién podría ir a por las semillas para comer". Pues la mujer contesté. Y me dijeron: "¿Por qué?". Dije: "Si los hombres iban a cazar y a pescar, pues me imagino que la mujer tendría que ir a buscar las semillas." Se miraron y se echaron a reír.

CEM: Aprobarías el examen, ¿no?
MLGT: Sí, el primero y el segundo también. Era muy buena amiga de Elvira, pero siempre me tenía un poquito de celos. Y me dijo: "explícame algo de ese rey". Le dije que a lo mejor no nos preguntaban algo de ese rey.

CEM: El examen era para aprobar el curso, no para tener el título.

MLGT: Sí, pero todo eso si gana la República nos habría servido para hacer el bachillerato y coger la carrera que hubiéramos perdido. El gobierno creó unos grupos escolares ejemplares.

CEM: Me gustaría que pensaras una frase para describir tu época de juventud en el Huerto de las Palmas.

MLGT: Diría que fue el paraíso de mi vida. Nos hablan del Paraíso como algo único, pues el Huerto de las Palmas para mí y para todas fue el paraíso de nuestra vida, no sólo por cómo era la finca, sino por cómo eran las profesoras de educadas, de enseñar bien, con modales, de ponerse a nivel del alumno. Eran buenas profesoras.

CEM: Quieres decir que os respetaban y sabían ponerse a vuestro nivel, ¿no?

MLGT: Claro. No estaba el profesor y el alumno, sino que éramos iguales. Nos sabían transmitir sus enseñanzas.

CEM: Porque allí notas no os ponían. ¿Os hacían exámenes o algo?

MLGT: No, si los problemas los llevabas bien te felicitaban o el comentario de algún libro. Comentábamos todo lo relacionado con clase, cada una tenía una idea y una manera de decirlo, eso te daba un valor. Yo creo que lo que redacté sobre Mussolini, me dieron el premio porque estaba bien.

CEM: ¿Premio diciéndotelo, o te daban algo?

MLGT: No, diciéndotelo. Y costaba.

CEM: ¿En un periódico mural de la Residencia?

MLGT: Sí, en un tablón muy grande y ponía "premiada María Luisa García", que luego me tocó en el examen... cuando acabó la guerra.

CEM: ¿Teníais prensa diaria? ¿Leíais la prensa en el Hort?

MLGT: Sí, sí, y hacíamos comentarios sobre lo que decían unos y otros.

CEM: Y revistas de la época, ¿te acuerdas de alguna cabecera como *Ahora* o *Diario de la Juventud* o la revista *Pasionaria*?

MLGT: No me acuerdo. De haber leído y hacer comentarios sí. Nos hacían comentar qué nos parecía un artículo determinado.

CEM: De todo no te puedes acordar, pero es algo mágico todo lo que estás relatando. Normalmente tenían prensa porque estaba todo muy politizado.

MLGT: Sí, pues mira el PSOE tenía el periódico *El Socialista*; *El Heraldo* y la *Libertad* eran republicanos. Estaba *El Liberal*. Había varios periódicos, unos de parte de la derecha y otros de la izquierda:

CEM: Y uno que se llamaba *La Tierra*, ¿te suena?

MLGT: No. Mi padre compraba *El Heraldo* y no sé si era *El Liberal.* Pero los domingos compraba el *ABC*, decía que había que leer de las dos partes. Luego nos hicimos socios de una novela por entrega: *Tempestad por un trono*. Me encantaba leerla. Cuando llegaba, antes que nadie, la leía yo.

CEM: ¿Tú padre qué opinaba de la dictadura franquista?

MLGT: No le gustaba.

CEM: Y tu padre estaba contento de que estuvierais en la Residencia durante la guerra, ¿no?

MLGT: Sí, él se retiró de la Guardia Civil porque quería educarnos, en un pueblo de una escuela bien, y por eso pidió la jubilación.

CEM: ¿Y fue a visitaros a Paiporta?

MLGT: No, no salió de Madrid. Estaba muy complicado.

CEM: Sin embargo, sí que dejaban salir a las mujeres y a los niños. Bueno, era fácil salir, pero volver era muy difícil. Y la alimentación aquí en Madrid qué mal estaba, ¿eh? En Madrid durante el transcurso de la guerra era más difícil conseguir alimentos.

MLGT: Muy mal, muy mal... Aunque nosotros éramos privilegiados.

CEM: Bueno María Luisa, muchas gracias por tu amabilidad. Gracias por haberme concedido esta entrevista.

María Luisa García Treviño, 1994. FTG

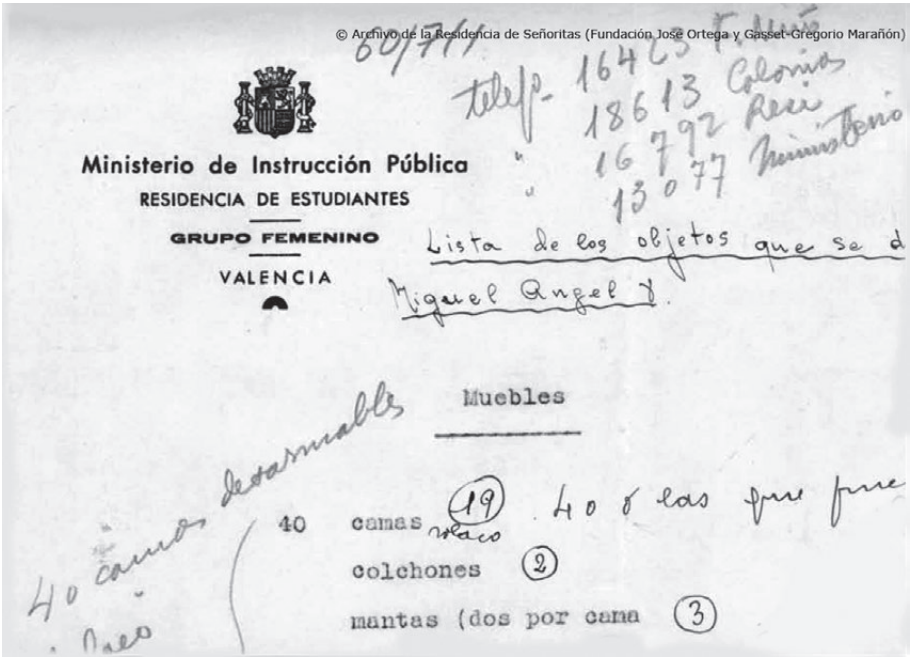

Capçalera del Grup Femení. ARSFJOGGM

Hort de les Palmes, anys 1930. FPT-FTB

21. ENTREVISTES A FAMILIARS DELS ESTATGERS DE L'HORT

ARXIU ACIO / Fonts orals
FONS: Residència de Senyoretes Paiporta, València
Entrevista a: María Asunción Tordera Moreno
DATA: 24/07/2017
Picanya, 16 d'agost de 1926 (va faltar el 5 de setembre de 2017)
ENTREVISTADORA: Cristina Escrivá Moscardó (CEM)
PRESENTS EN L'ENTREVISTA: Víctor Fuentes Prosper i
María Asunción Prosper Tordera
LLOC: Picanya

María Asunción Tordera Moreno, 2017. ACIO

ls propietaris de l'Hort es deien José Mª Tordera Desco i la seua dona Asunción Moreno Garcés. En el record de la seua filla Asunción Tordera Moreno de 92 anys (Picanya 16 d'agost de 1926 – 5 de setembre de 2017), queden aquestes frases: "El meu pare els portava tots els dies un ram de flors que posaven en la taula i, la meua mare era com una mare per a totes elles". Asunción Tordera, que en 1937 tenia 11 anys, es va alegrar molt de rememorar aqueixa època. "Les residents estaven de meravella, les xiques entraven en la cuina a veure a la meua mare per a preguntar què estava fent de menjar". Mª Asunción Prósper Tordera, la seua filla, també té records de l'espai. Tot el temps que els seus avis van estar a l'Hort jugava juntament amb les seues cosines i cosins en els jardins. La seua cosina Encarna Tordera Baixauli, afegeix: "L'amo de l'Hort era fill únic. La seua néta Gabriela ja morta va heretar l'Hort".

Quan vàrem entrevistar a Asunción -amb 91 anys- estava malalta, però en nomenar-li aqueixa època va somriure. Ella tenia 11 anys quan estaven les senyoretes de la Residència, que la volien molt. Va recordar l'estupenda llet en pols que les portaven a les senyoretes.

ARXIU ACIO / Fonts orals
FONS: Residència de Senyoretes Paiporta, València
Entrevista a: José María Tordera Moreno (JMTM)
DATA: 03/10/2017
DATA NAIXEMENT 9 de gener de 1922, Picanya
ENTREVISTADORA: Cristina Escrivá Moscardó (CEM)
PRESENTS EN L'ENTREVISTA: María Asunción Prósper Tordera i Encarna Tordera Baixauli
LLOC: Picanya

José María Tordera Moreno, 2017. ACIO

José María Tordera Moreno, és l'enllaç del passat amb el present de la història del Grup Femení de la Residència d'Estudiants durant la seua etapa a l'Hort de les Palmes. Els seus records són amplis referents d'aqueixos anys, quan ell era un jove que s'hi obria a la vida. Entre els seus catorze i quinze anys va viure experiències que li van marcar la seua personalitat.
Com en totes les entrevistes, com no pot ser d'una altra forma, iniciem les preguntes relatives a dades familiars i les seues respostes coincideixen amb les facilitades per la seua filla i la seua neboda.

JMTM: Els meus pares es deien José Mª Tordera Desco i Asunción Moreno Garcés.

CEM: Vas conèixer als teus avis?

JMTM: Clar, convivim a l'Hort amb ells, és més, la meua àvia va morir allí, seleccionant llavor de tomaca, en la porta d'entrada a la casa.

CEM: Què ens pots dir del propietari de l'Hort?

JMTM: L'amo de l'Hort era fill únic. De major va quedar cec, invident. La seua néta Gabriela va heretar l'Hort.

CEM: Durant la guerra què va passar amb l'Hort?

JMTM: Va ser confiscat per la col·lectivitat de Paiporta, Torrent i València. El meu pare durant la guerra va amagar els objectes de valor, entre ells les joies que hi havia en la casa, perquè els de la col·lectivitat no els agafaren. Quan va acabar la guerra els hi lliuràrem a l'amo.

CEM: Què es cultivava a l'Hort?

JMTM: Es collien taronges, mandarines i dàtils, havien més de cent palmeres, que s'espuçaven. Jo ajudava en la col·lectivitat. La col·lectivitat arribava de Torrent fins a València. Jo treballava i també estudiava. A la vesprada anava a escola. El mestre era bo. [En la *Gaceta* apareix con professor assignat a Paiporta en 1938, Feliciano Durbán Montoliu].

CEM: On vivien les senyoretes?

JMTM: La Residència i la nostra casa eren completament independents. Nosaltres teníem un corral. Teníem gallines i de tot. Teníem conills solts, ànecs. Tota classe d'arbres fruiters llorer, tila, etc. Mimoses, ginjoler, figueres blanques i negres, nespres, mandarines, etc. Totalment independents de la Residència. La nostra comesa era cuidar de les instal·lacions de l'Hort, l'atenció de la jardineria i la guàrdia de l'espai, però no subministrar aliments. És més, de la Residència rebíem menjar i a mi la cuinera, que era basca, molt forta, Dolores, m'oferia provar el que cuinava. També va ajudar al meu pare en la seua malaltia. Omplia les piles amb aigua calenta perquè es poguera banyar.

CEM: Les residents es banyaven en l'estany?

JMTM: Clar. L'estany era molt gran i cobria un metre aproximadament de profunditat. Les xiques es banyaven. El gos guardià que estava lligat amb una cadena de dos me-

tres es deia León. De tant en tant espantava a les xiques. Estava prop d'una sèquia. Hi havia un nesprer al costat de la seua caseta.

CEM: Et cridava l'atenció el comportament de les joves?

JMTM: En el porxo s'organitzaven tertúlies i havent sopat, a l'estiu, es quedaven a la fresca mirant els estels i escoltant els sons de la nit. Cantaven cançons, les típiques de la guerra. A la nit es quedaven a parlar a la fresca. Jo moltes vegades estava amb elles.

CEM: Les senyoretes us ajudaven en les tasques?

JMTM: No. La llet li la portaven a les senyoretes. La carn d'Argentina i aliments russos... i llet en pols de Suïssa. Tenien emmagatzemats sacs de farina.

CEM: Rebien visites?

JMTM: Si necessitaven un metge ho tenien. Tenien algunes visites de familiars, sí, senyors amb cotxe. Feien festivals i a l'estiu arribaven cotxes amb xofer i escortes. El tinent general de València, etc., Miaja,... Una vegada es va organitzar un Festival, amb més de vint cotxes amb xofer i escorta. En aqueixa festa hi havia cambrers que amb safates oferien licors en xicotets gots. Jo vaig beure diversos, em vaig marejar i de sobte vaig caure al sòl. Era la primera vegada que provava licor. Van fer un ball i jo vaig ballar amb una xica de la residència, era l'únic xic jove de l'Hort, tenia 15 anys. Aqueixa xica es deia Elvira Rubio. Jo a voltes les acompanyava al cinema a Paiporta, amb elles vaig veure la primera pel·lícula sonora [El capità Blood, de 1935] i després de color [Robin dels Boscos, amb Errol Flynn i Olivia de Havilland, 1938]. Un cinema nou que van inaugurar amb cinema sonor en aqueixa època. M'acorde també de Palmira.

CEM: Les xiques on estudiaven?

JMTM: Estudiaven molt. Hi havia unes vint. Feien dibuixos i estudiaven molt.

CEM: Recordes els bombardejos?

JMTM: Bombardejos, sí, em vaig pujar a la torre de l'aigua. El molí de vent que subministrava d'aigua a tota la casa. Pujat al molí vaig veure com arribaven els avions de

Palma. Van passar molt a prop i van bombardejar Catarrotja. Els bombardejos atemorien a la gent i encara que no van ser uniformes la seua arribada als pobles provocava temor i desànim a la població que veia com la defensa antiaèria era escassa i poc efectiva.

CEM: Que recordes del final de la guerra?

JMTM: Recorde la música que emetia la ràdio. La Marxa real. Les xiques que quedaven es van anar ràpidament —a la fi de març de 1939— [Les tropes franquistes entren a València el 29 març]. El colp del general Casado a Madrid va ser el detonant per a la fugida que es va produir en desbandada. Es va impedir qualsevol possibilitat de procedir a una evacuació ordenada de la zona republicana al final de la guerra.

CEM: Com deixaren la casa?

JMTM: Molt bé, amb tot el que van portar de la Residència de Miguel Ángel 8.

CEM: Es van portar els llibres de la biblioteca?

JMTM: Si els hi portarien... Encara què les residents es van anar i van deixar moltes coses.

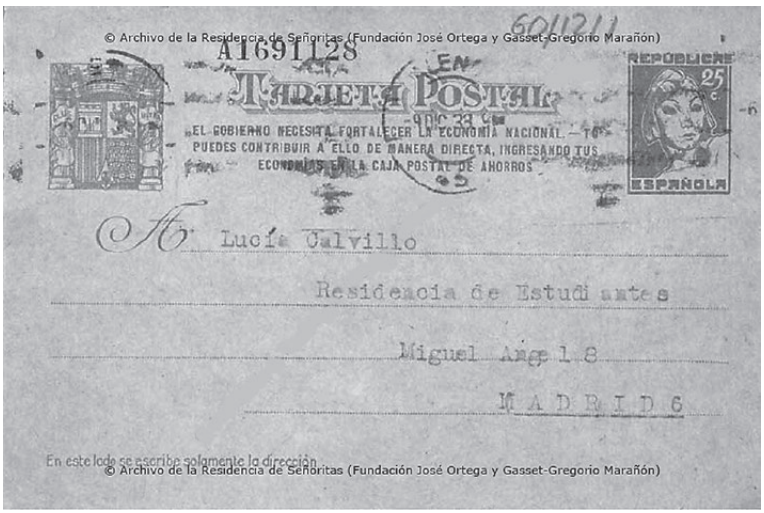

Targeta postal remesa des de l'Hort, 1938. ARSFJOGGM

ARXIU ACIO / Fonts orals
FONS: Residència de Senyoretes Paiporta, València
Entrevista a: Encarna Tordera Baixauli (ETB)
DATA: 03/10/2017
ENTREVISTADORA: Cristina Escrivá Moscardó (CEM)
LLOC: Picanya
TRANSCRIPCIÓ: Isabel Ibáñez Lizondo

Amb Encarna, la néta dels propietaris de l'Hort de les Palmes, filla de José María Tordera Moreno, vam mantenir converses i missatges d'àudio. Entre ells destaquem els següents que completen la informació sobre els propietaris de l'Hort, que en la família denominen "l'amo".

Segons Encarna, el seu avi durant la guerra va amagar els objectes de valor de l'amo, entre ells les joies que hi havia en la casa. L'habitatge, d'estil mexicà, tenia tots els luxes. En l'escala es fotografiaven les noces. L'estany del jardí era molt gran i cobria un metre aproximadament de profunditat. Tenia una granota de pedra que li eixia aigua per la boca.

ETB: L'amo es deia Francisco Ramón Giner i la dona María. (Van tenir tres fills: Paco, Pepe i Vicente). Francisco Ramón era l'amo de l'Hort de les Palmes i del Motor de Giner, era fill únic i el seu pare venia d'una casa molt molt bé, tenien molts diners.
Una anècdota era que el seu pare va ser a la Llotja a comprar i volia comprar blat, i li va preguntar a un: "quant blat tens?", va dir: "Tinc un vaixell, si tens diners m'ho pagues". "Què quant val?", —va dir el pare de Francisco—, "tant". L'home va començar a traure diners de la faixa i va pagar el vaixell en un moment.

ETB: Un nét va morir en l'aeroport de *Los Rodeos*, de Canàries (Tenerife), havia acabat la carrera. Era molt llest, havia tret dues carreres i era el més jove de tota la promoció. Va morir a Canàries, al març de 1977, es va estavellar l'avió. Es van portar un disgust molt gran.

ETB: L'amo va conèixer a la seua dona quan anava passejant-se per València mentre la mestressa anava damunt d'un cavall blanc preciós. I deia que gens més veure-la es va

enamorar d'ella i ja li va demanar eixir, després es van casar. Era consogre del Comte de Berbedel perquè un fill estava casat amb una filla del Conde. I Gabriela mare descendia de la casa que és ara el Convent de les Monges, que era com una casa d'estiu que tenien, però també descendien de Picanya.

ETB: A l'amo li agradava molt anar a l'horta, tenia moltes propietats, però on més li agradava estar era en l'Hort de ls Palmes. L'edifici estava construït similar a un estil mexicà.

*****

Entre Encarna Tordera Baixauli i María Asunción Prosper Tordera, van descriure la distribució de l'alqueria que es dividia, per així dir-ho, entre l'habitatge dels propietaris i la Residència. De les tres portes principals la primera era l'entrada a la casa on estaven les joves, que també tenia porta d'accés pel lateral del porxo amb arcs de mig punt, que donava a la bassa i al jardí. En total entre les dues plantes, amb accés per una escala amb barana de ferro decorada, disposaven de cinc dormitoris que donaven a l'exterior, tres d'ells amb balconades, a més dels espais comuns, biblioteca, saló, banys, biblioteca, menjador, safareig, rebost, cuina... La casa tenia instal·lava calefacció radial, que feia que els hiverns foren confortables.

El personal de servei estava situat en una construcció de planta rectangular, a dues aigües, continuació del porxo. L'espai que ocupaven els estatgers estava distribuït entre el seu habitatge, cuina, corral... i el magatzem. Per la part lateral s'entrava a les quadres. Les dues portes d'accés, habitatge i magatzem, mantenien la mateixa forma d'arc que la de l'accés a la casa principal de la Residència. En el corral hi havia tot tipus d'animals de granja per a ús particular.

L'accés a la propietat era a través d'una porta amb dos pilars, que continuava amb uns metres de mur d'obra. El nom d'Hort de les Palmes ho va donar el passeig de palmeres que vorejava el camí que arribava a la casa, fins a la porta principal. També hi havia palmeres que delimitaven l'Hort per la boga natural del barranc de Xiva.

Les residents visitaven la casa dels propietaris. Les senyoretes es van anar en finalitzar la guerra i van deixar moltes coses. Entre elles una tovallola i un llençol de fil que porten brodada les lletres: "Residència de Senyoretes" RS, que conserven com a record d'aqueixa època.

Llençol amb les lletres “Residència de Senyoretes” RS. FTB

22. NOVA DIRECCIÓ DEL GRUP FEMENÍ DE LA RESIDÈNCIA D'ESTUDIANTS

ensant en els projectes desenvolupats durant la guerra, en la memòria, en la història, i en la gestió partidista que d'ella va fer el franquisme, cal reconèixer que l'obra realitzada en el Grup Femení de la Residència, com en altres projectes dut a terme per la Segona República, va ser més que lloable.

Pràcticament perduda la guerra, àdhuc s'apostava per l'educació i la cultura. La prova és la continuïtat en 1939 de la majoria de les accions empreses en aquest sentit en l'Espanya lleial, com va ser la Residència, des de gener a abril de 1939 en mans de tres dones significades. I no es va cercar l'anonimat, recaient el nomenament en Mercedes Maestre, María Moliner i María Luisa Abad, totes elles rellevants intel·lectuals que van integrar la nova Comissió. L'Ordre ministerial dictava:

> En conformitat a la proposta, que eleva a aquest Ministeri la Comissió delegada de la Junta per a Ampliació d'Estudis i Recerques Científiques, a fi que estiga major atesa la Direcció dels Grups femenins de la Residència d'estudiants de Paiporta (València) i València cabdal. Aquesta Sotssecretària ha tingut a bé aprovar el nomenament d'una Comissió encarregada d'aquests Grups, directora de la Residència d'estudiants (Grup Femení).[1]

Ens podríem preguntar què els va portar a acceptar a aquestes dones un càrrec políticament compromès. La resposta la trobem en la convicció que feien el correcte, ja que era el que els dictava la seua consciència. Una postura admirable en totes elles, igual que les dones que les van secundar des dels llocs de docència i administració, entre 1936 i 1939.

1 *Gaceta de la República*, n. 1, 1 de gener de 1939, p. 8.

Mercedes Maestre, María Moliner i María Luisa Abad, amb vinculació a València per naixement, treball o domicili, no van tenir molt temps per a dirigir la Residència. Després de la seua designació, la guerra va acabar tres mesos després. Van visitar els espais i, sobretot María Moliner, es va responsabilitzar que la Residència poguera continuar oberta, com va dictaminar la Junta per a Ampliació d'Estudis i Recerques Científiques.

Sabem per la documentació consultada que es va intentar un ambient de normalitat –difícil tasca quan la guerra estava perduda– i que diverses residents van pagar la corresponent pensió, fins a febrer de 1939.

Des de Madrid es reclamava diners a la JAE per a pagar els impostos municipals corresponents a la casa de Miguel Ángel 8, però la nova Comissió establida a València ja poc va poder fer, tant en aqueix tema com en uns altres que afectaven a les residents.

A continuació, introduïm les ressenyes biogràfiques de Mercedes Maestre, María Moliner i María Luisa Abad.

23. MERCEDES MAESTRE MARTÍ

María Mercedes Maestre Martí va nàixer a València el 13 de juliol de 1904, on va morir el 24 de gener de 1989.[1] Va estudiar en centres públics, obtenint en 1921 el batxillerat per l'Institut General i Tècnic de València. El següent curs 1921-1922, es va matricular en Medicina. Durant els estudis universitaris va conèixer al que seria el seu company, Emilio Navarro Beltrán (València, 1898-1969) compartint una intensa vida.

Després de llicenciar-se, al juny de 1928, seguidament –al gener de 1929– es va inscriure en el Col·legi de Metges de València. Residia llavors en el carrer Pelayo, on va exercir dedicant-se a malalties de la infància. Va cursar en 1930 el doctorat en la Universitat Central, amb una tesi sobre Pediatria. Durant la carrera va participar en la creació de l'Associació Lliure d'Estudiants com a tresorera i va col·laborar amb la FUE de València.

Des de 1931 va pertànyer al Sindicat de Treballadors de l'Ensenyament FETE-UGT, així com a l'Agrupació Socialista Valenciana des de novembre de 1934, procedent de les files del Partit Socialista Radical.

Va ser presidenta de la secció de la Lliga Espanyola per a la Reforma Sexual de València, amb la qual va impartir cursos i conferències en ateneus i centres obrers. Fins a l'inici de la Guerra Civil es comptabilitzen més de seixanta conferències a València i la seua província, dedicades a anticoncepció, sexualitat, higiene, reproducció..., sobretot en locals sindicals i ateneus, la qual cosa unit a la consulta gratuïta per a treballadors que va tenir

1 Agraïsc les dades facilitades pels professors José Vicente Martí Boscà i Antonio Rey González, que des de fa anys estan investigant la vida i obra de Mercedes Maestre.

en la seua casa li va donar popularitat entre els sindicalistes valencians. Emilio Navarro, especialitzat en malalties de pell i venèries també va impartir cursos de sexologia.

En l'àmbit cultural i polític la parella de metges, que tenien en la seua casa la consulta en el carrer de Martínez Cubells 8, van organitzar una tertúlia en els anys 1932-33 amb assistència d'amics, formant part d'una interessant agrupació llibertària de la ciutat valenciana: el Grup Cultural Lliure-Studio, constituït en 1935.

Mercedes Maestre, malgrat les dificultats de l'època, va aconseguir ser una de les fermes promeses de metgesses valencianes, autora de diverses publicacions científiques. En 1931 el seu nom apareix com l'única dona que integra la Junta de govern del Col·legi Oficial de Metges de la Província de València.[2]

A conseqüència de la revolta d'Astúries, en 1934 va passar 19 dies en la presó. En 1935 s'afilia a la UGT en el Sindicat Mèdic, formant part de la seua directiva (vicepresidenta), i en 1937 s'afilia al PSOE, partit en el qual va militar tota la seua vida.

Iniciada la guerra, va ser responsable del Sindicat Mèdic Valencià de la UGT i va participar en el Comitè Sanitari Popular, com a consellera. Es va fer càrrec de la coordinació de tota la beneficència de la província de València: municipal, provincial o particular, sota el nou concepte d'Assistència Social. A l'octubre de 1936, presidia el Patronat d'Assistència Social de València,[3] constituït per membres del Front Popular, professionals i els obrers d'UGT i CNT. El diari *ABC* del 18 d'octubre de 1936 va publicar que Mercedes, era la "encarregada de l'organització de refugiats". En un altre mitjà comenten que Mercedes és "l'ànima del Patronat" d'Assistència Social de València,[4] que al costat d'ella la componien representants del Front Popular, Ajuntament, Diputació, Associació Protectora d'Assistència Social de Menors, metges, mestres i els sindicats UGT i CNT, que controlava i distribuïa per la província als xiquets i xiquetes arribats de Madrid i la seua província, mitjançant els comitès creats a aquest efecte en els pobles valencians. El Patronat, a més. es va ocupar d'organitzar refugis per a ferits dels pobles ocupats pels rebels; sanatoris per a xiquets tuberculosos, tricomatosos i altres malalties similars. En aquestes activitats va romandre fins que va ser cridada al novembre de 1936 per Federica Montseny al Ministeri de Sani-

2 *Boletín de la Revista Ibero-americana de Ciencias M*édicas, n. 57, 2/1931, p. 11.

3 *Gaceta de Madrid*, n. 281, 7 d'octubre de 1936, p. 232.

4 *Estampa*, 24 d'octubre de 1936, pp. 26-27.

tat, denominat de Sanitat i Assistència Social. D'aquesta època, amb el Govern republicà a València, queden notícies aparegudes en la premsa:

> Federica Montseny va despatxar amb la sotssecretària, Mercedes Maestre. Va rebre moltes visites, entre elles, a dues Comissions de Màlaga i Cartagena, que es van mostrar gratament complagudes per la publicació en la *Gaceta* del decret sobre constitució del Consell de Sanitat i Assistència social. Gràcies a les gestions dutes a terme pel ministre i la sotssecretària, s'ha arribat a un acord entre Sanitat militar i la civil, pel que fa a l'evacuació dels ferits de la zona de guerra. Açò permetrà que en endavant es realitze aquest servei amb la màxima rapidesa.[5]

A fi de solucionar les dificultats sobre l'adquisició de medicaments, productes dietètics o altres necessaris per als serveis de lluita antivenèria, antituberculosa, higiene-infantil i rural, com a sotssecretària de Sanitat va disposar la centralització de les adquisicions, que distribuiria la Secció de Farmàcia i Subministraments.[6]

A continuació va signar una ordre disposant que les autoritats sanitàries procediren a la rigorosa observança del que es disposa en matèria de vacunació obligatòria, "exigint responsabilitats als quals oferisquen resistència".[7]

Com a sotssecretària de Sanitat va viatjar a París, comunicant que havia ultimat amb els delegats del Govern en la capital de França, senyors Sabràs i Roca, els detalls relacionats amb el perfecte assoliment de la recepció de xiquets i xiquetes evacuats a França,[8] país del que va tornar el 23 de desembre de 1936.

Mercedes Maestre va ocupar el càrrec de sotssecretària amb prou faenes dos mesos, dimitint el 2 de gener de 1937,[9] sent substituïda pel doctor Félix Martí Ibáñez, que també va dimitir 50 dies després.[10]

---

5 *La Libertad*, 27 de novembre de 1936, p. 6.
6 *Gaceta de la República,* n. 344, 9 de desembre de 1936, p. 9346.
7 *La Libertad*, 28 de novembre de 1936, p. 5.
8 *La Voz*, 19 de desembre de 1936, p. 2.
9 Decret nomenant sotssecretària de Sanitat a donya Mercedes Maestre Martí. *Gaceta de la República*, n. 315, 10 de novembre de 1936, p. 676. Decret admetent la dimissió del càrrec de Sotssecretària d'aquest Ministeri a donya Mercedes Maestre Martí. *Gaceta de la República*, n. 3, 3 de gener de 1937, p. 45.
10 *Gaceta de la República,* n. 54, 23 de febrer de 1937, p. 938.

Amb tot, el tema més important de la seua actuació com a sotssecretària va ser la seua suposada relació amb la regulació sobre la interrupció voluntària de l'embaràs. La ministra va encarregar a Mercedes Maestre un esborrany sobre aqueix tema, però segons Montseny en 1986: "[...] va quedar en suspens en la cartera del president a causa de l'oposició de la majoria de membres del Govern". El cas és que Mercedes va sol·licitar la seua renúncia, ja que desitjava incorporar-se al servei de transfusions de sang en la Sanitat de Guerra, que van impulsar els quàquers. Cridada per l'Estat Major perquè es posara al capdavant de la secció de Llevant, es va incorporar habilitada al grau de capità mèdic provisional (com a anterior sotssecretària li van oferir el de coronel, que ella va descartar). La seua influència entre els sindicats li va permetre una gran eficiència en la donació de sang, desenvolupant aqueixa activitat durant vint-i-tres mesos.

Des del servei de transfusions també acudia als fronts per a portar la sang als metges de primera línia de combat. Precisament en la zona de Terol, al gener de 1938, va tenir un comportament heroic que van narrar diversos periòdics llibertaris, en portar sang als ferits atesos en l'hospital de Garaballa a Terol des de la Secció de Sang de la Comandància de Sanitat a València; davant la sol·licitud de plasma, Mercedes va eixir amb urgència en una ambulància el 4 de gener de 1938 i va haver d'abandonar el vehicle, envoltada d'un mantell de neu en el llogaret de les Torres d'Utiel, continuant dues jornades a peu sota una temperatura de 16º graus sota zero, fins a aconseguir el seu objectiu. Mercedes Maestre va romandre a València, treballant en el servei de transfusions fins a pràcticament el final de la guerra. A últims de desembre de 1938, és nomenada directora del Consell del Grup Femení de la Residència d'Estudiants, al costat de María Moliner.

L'1 de març de 1939, sense saber el parador del seu company, i conscient que era una esquerrana molt coneguda a València, va eixir amb la seua germana Carmen, mestra, en l'últim vaixell que va arribar al port de la seua ciutat, un carboner anglés amb destinació a Orà i, després de tres dies, van partir en el vaixell correu a Marsella, d'allí les van portar a Saint Etienne, a un hospital, d'on van passar a una residència d'ancians, on les dues germanes Maestre van romandre uns deu dies, contactant amb socialistes francesos que li van facilitar localitzar a Emilio Navarro, reunint-se els tres a Montpeller. Després van aconseguir anar a Tolosa de Llenguadoc, on al seu company va poder treballar de mecànic en els tallers de reparació de tramvies. A l'any, amb

ajuda republicana, van llogar una xicoteta granja amb molt pocs mitjans, en la propera població de Fenouillet. Però donades les dificultats de subsistència, van decidir traslladar-se a Amèrica, no sense moltes dificultats, aconseguint partir el 14 d'abril de 1942.

A Mèxic van desembarcar a Veracruz el 22 de maig i aqueixa mateixa nit els van traslladar amb tren a la capital. La Junta d'Auxili als Republicans Espanyols JARE va abonar el passatge abonant-li una xicoteta quantitat econòmica durant dos mesos, per a mantenir-se fins a trobar treball. Com hi havia molts exiliats espanyols que havien arribat abans, incloent un nombrós grup de metges, l'accés a l'ocupació ja no era fàcil entre els facultatius. Mercedes va instal·lar una consulta de pediatria en la seua casa, però Emilio Navarro, l'especialitat de la qual estava en declivi per l'ús de sulfamides, va treballar en uns laboratoris farmacèutics i Carmen, de mestra en un col·legi.

Mercedes i Emilio es van casar pel civil a Mèxic en 1949, després de més de disset anys de convivència, segons el comentari que va realitzar anys després, "per la reiterada insistència" del seu company. Mercedes, que va morir amb 85 anys, està enterrada en el cementeri de València. Avui, és quasi una desconeguda, fins i tot entre les metgesses més progressistes, de les quals va ser una ferma precursora.

24. MARÍA JUANA MOLINER RUIZ

aría Moliner Ruiz va nàixer a Paniza, Saragossa, el 30 de març de 1900 i va morir a Madrid el 22 de gener de l'any 1981. Filòloga, lingüista i gran lexicògrafa. Entre 1918 i 1921 va cursar els estudis de Filosofia i Lletres (secció d'Història), i va culminar la llicenciatura amb excel·lent i Premi Extraordinari. Funcionària a Múrcia, en la Delegació d'Hisenda coneix a Fernando Ramón i Ferrando, catedràtic de Física des de 1918 i contrauen matrimoni a Sagunt, el 5 d'agost de 1925.

A principis dels anys trenta la família es trasllada des de Sagunt a la capital llevantina, inclòs el seu germà Enrique que en 1937 va ser professor de Matemàtiques de l'Institut Obrer de València.

Treballadora metòdica i tenaç i universitària formada en el món de l'arxivística i la biblioteconomia, en 1930 amb José Puche Álvarez, José Navarro Alcácer i Angelina Carnicer, entre uns altres, crea a València l'Escola Cossío, un projecte educatiu que actualment tindria total vigència, inspirat en la Institució Lliure d'Ensenyament, on imparteix classes de Literatura i de Gramàtica. En 1931 és nomenada membre de la delegació valenciana del Patronat de Missions Pedagògiques. Mare de quatre fills, en 1935 participa en el II Congrés Internacional de Biblioteques i Bibliografia.

Iniciada la guerra, va dirigir la biblioteca de la Universitat de València i seguidament l'Oficina d'Adquisició de Llibres i Canvi Internacional, a més d'incorporar-se com a secretària de Biblioteques Escolars, dependent del Consell Central d'Arxius, Biblioteques i Tresor Artístic de la República, sota la Presidència de Tomás Navarro Tomás, amb Teresa Andrés Zamora en la subsecció d'Extensió Bibliotecària.[1] La relació amb Teresa Andrés és excel·lent, ambdues són professionals amb vocació i els seus treballs són complementaris. María Moliner en aqueix moment ja havia publicat, *Instrucciones para el servicio de pequeñas bibliotecas,* i inicia el Pla de Biblioteques de l'Estat, un projecte que veurà la llum en 1939. Abans, en gener de 1938 es designada, de nou, juntament

1 *Gaceta de la República,* n. 301, 28 d'octubre de 1937, p 386.

amb Teresa Andrés Zamora, per a jutjar i dirigir el curset convocat per a la selecció i formació de cinquanta encarregats de biblioteques.[2] Per últim, es nomenada, al gener d'aqueix any delegada de la Comissió directora del Grup Femení de la Residència d'Estudiants de Paiporta.

Depurada pel franquisme, la baixen 18 llocs en l'escalafó del Cos Facultatiu d'Arxivers i Bibliotecaris. També se li obri fitxa política.[3] En 1944 treballa en la Biblioteca de l'Escola Tècnica Superior d'Enginyers Industrials de Madrid.

Una republicana que haguera desenvolupat grans projectes dins de l'àmbit intel·lectual, i que no la van deixar. L'exili interior que van patir les dones, tant les que van ser protagonistes directes pel seu accés a la vida pública durant el període republicà, com pel compromís polític de les anònimes, va ser evident. La inèrcia del franquisme i del masclisme anul·lava a les dones.

Com a resultat d'un projecte personal va escriure, de la seua pròpia mà, a través de fitxes, el millor diccionari de la Llengua Castellana, el seu *Diccionario de uso del español*, publicat el primer volum en 1966, que destaca pel vocabulari col·loquial, clar i precís que ha passat a la història de la lexicografia espanyola per ser el "més complet, més diligent i més divertit de la llengua castellana" (Gabriel García Márquez). Una dona tolerant, amb capacitat d'anàlisi i de crítica. Els seus projectes culturals propiciaven la participació i l'intercanvi d'idees a través de les biblioteques, per a formar la nova societat lliure.[4]

2 *Gaceta de la República,* n. 13, 13 de gener de 1938, p 187.

3 ES.37274. CDMH/10.8.11.14//DNSD-SECRETARIA, FITXER,44,M0217939. CDMH

4 ESCRIVÀ MOSCARDÓ, Cristina, *La paz es nuestra. 30 mujeres de un infinito*, L'Eixam, València, 2007, pp. 23-26.

25. MARÍA LUISA ABAD MARTÍNEZ

aría Luisa Abad Martínez, de família nombrosa amb domicili a Bilbao, va ser alumna de la Residència de Senyoretes de Madrid en el curs 1935-1936. En 1932 pertanyia a l'associació madrilenya "España Femenina" al costat d'una altra resident, Esperanza González Ramos,[1] que va ser la secretària del primer Comité del Grup de la Residència en 1936 i vocal en la remodelació de 1938. L'associació "España Femenina" es va iniciar en 1929 i va desenvolupar una interessant labor cultural dins de l'àmbit de la reivindicació i l'ajuda mútua.[2]

La bona relació amb Esperanza González des de la dècada dels anys 1930 va fer que la decisió pel seu nomenament fora més fàcil.

María Luisa apareix en la llista d'alumnes que romanien en la Residència iniciada la guerra. Al desembre de 1938 va ser nomenada secretària del nou Comité de la Residència, segons la *Gaceta de la República*. Té fitxa en el Tribunal Nacional de Responsabilidades Polítiques,[3] per col·laboració amb el Govern republicà. La seua germana xicoteta, Asunción, nascuda el 15 d'agost de 1919, va ser mestra d'Educació primària.

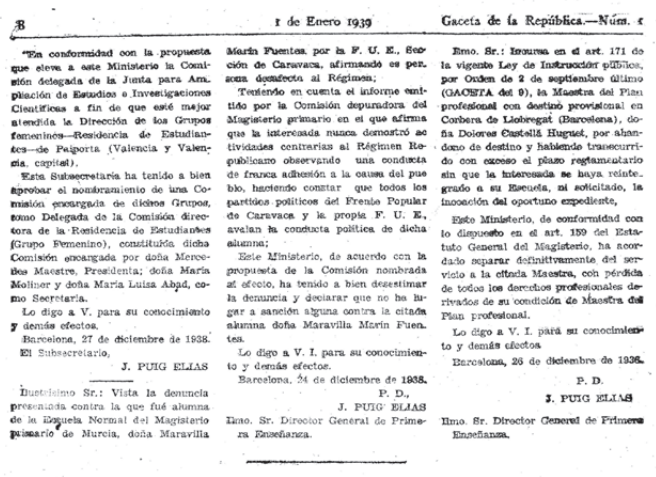

B 1 de Enero 1939 Gaceta de la República.—Núm. 1

"En conformidad con la propuesta que eleva a este Ministerio la Comisión delegada de la Junta para Ampliación de Estudios e Investigaciones Científicas a fin de que esté mejor atendida la Dirección de los Grupos femeninos—Residencia de Estudiantes—de Paipotta (Valencia y Valencia, capital).

Este Subsecretaría ha tenido a bien aprobar el nombramiento de una Comisión encargada de dichos Grupos, como Delegada de la Comisión directora de la Residencia de Estudiantes (Grupo Femenino), constituída dicha Comisión encargada por doña Mercedes Maestre, Presidenta; doña María Moliner y doña María Luisa Abad, como Secretaria.

Lo digo a V. para su conocimiento y demás efectos.

Barcelona, 27 de diciembre de 1938.

El Subsecretario,

J. PUIG ELIAS

Ilustrísimo Sr.: Vista la denuncia presentada contra la que fué alumna de la Escuela Normal del Magisterio primario de Murcia, doña Maravilla Marín Fuentes, por la F. U. E., Sección de Caravaca, afirmando es persona desafecta al Régimen;

Teniendo en cuenta el informe emitido por la Comisión depuradora del Magisterio primario en el que afirma que la interesada nunca demostró actividades contrarias al Régimen Republicano observando una conducta de franca adhesión a la causa del pueblo, haciendo constar que todos los partidos políticos del Frente Popular de Caravaca y la propia F. U. E., avalan la conducta política de dicha alumna;

Este Ministerio, de acuerdo con la propuesta de la Comisión nombrada al efecto, ha tenido a bien desestimar la denuncia y declarar que no ha lugar a sanción alguna contra la citada alumna doña Maravilla Marín Fuentes.

Lo digo a V. I. para su conocimiento y demás efectos.

Barcelona, 24 de diciembre de 1938.

P. D.,

J. PUIG ELIAS

Ilmo. Sr. Director General de Primera Enseñanza.

Ilmo. Sr.: Incurso en el art. 171 de la vigente Ley de Instrucción pública, por Orden de 2 de septiembre último (GACETA del 9), la Maestra del Plan profesional con destino provisional en Corbera de Llobregat (Barcelona), doña Dolores Castellá Huguet, por abandono de destino y habiendo transcurrido con exceso el plazo reglamentario sin que la interesada se haya reincorporado a su Escuela, ni solicitado, la incoación del oportuno expediente,

Este Ministerio, de conformidad con lo dispuesto en el art. 159 del Estatuto General del Magisterio, ha acordado separar definitivamente del servicio a la citada Maestra, con pérdida de todos los derechos profesionales derivados de su condición de Maestra del Plan profesional.

Lo digo a V. I. para su conocimiento y demás efectos.

Barcelona, 26 de diciembre de 1938.

P. D.

J. PUIG ELIAS

Ilmo. Sr. Director General de Primera Enseñanza.

Gaceta de la República, n.1, 1 de gener de 1939, p.8

1 *Ellas. Semanario de las mujeres españolas,* 6 de novembre de 1932, p. 5.

2 *Cultura integral y femenina,* 15 de gener de 1933, p. 14.

3 Signatura 75/0101069. CDMH

Visita a l'Hort d'un col·legi religiós de xiquetes de Paiporta, anys 1960. AAM

26. CONCLUSIÓ

Malgrat que durant la Segona República es va començar a reconèixer el dret d'igualtat de les dones respecte als homes, en la vida quotidiana els rols de sexe, quasi sempre, seguien sent els tradicionals. La formació reglada i la coeducació va ser el trampolí perquè, a poc a poc, aquesta inèrcia canviara.

Una de les innovacions educatives més importants de la Institució Lliure d'Ensenyament ILE va ser la seua proposta a favor de la integració de la dona en la societat. La Residència de Senyoretes creada per la Junta per a Ampliació d'Estudis i Recerques Científiques, institució hereva de la ILE, dependent del Ministeri d'Instrucció Pública, va ser un centre educatiu d'excel·lència on les joves arribades des de tot l'estat espanyol podien allotjar-se amb tots els serveis coberts.

La Residència de Senyoretes o Grup Femení de la Residència d'Estudiants es va traslladar a l'Hort de les Palmes, quan els bombardejos es van intensificar en la capital madrilenya i el Govern republicà va decidir evacuar Madrid. El conjunt d'instal·lacions de la Residència femenina de Madrid s'havia convertit en objectiu militar i només l'edifici, que sota bandera nord-americana tenien llogat, va romandre a resguard de la guerra.

Al principi van arribar les estudiants que havien sigut becades en 1936, acompanyades d'algunes de les residents que romanien en ella. Quasi totes implicades profundament amb la República.

L'alumnat instal·lat a l'Hort de les Palmes, pròxim a la localitat de Paiporta, –en realitat en el municipi de Picanya–, estava format per xiques obreres que per la seua intel·ligència i aptitud estaven becades pel Ministeri d'Instrucció Pública.

A l'Hort de les Palmes, la Institució va realitzar una gran labor educativa en vida col·lectiva, amb joves de diferent procedència social i cultural, sota la premissa que mai és tard per a aprendre si l'aptitud és bona, amb la qual es desenvolupa tot el potencial de les persones.

Les joves alumnes van iniciar al gener de 1937 un projecte de vida il·lusionant que els anava a permetre ser econòmicament independents a través de l'exercici d'una professió. El projecte es va perllongar durant tota la guerra i algunes de les estudiants van romandre en l'Hort fins a finals de març de 1939.

En els estudis sobre les dones de la Residència de Senyoretes fins a 1936, sempre es nomenen a aquelles dones que van ser reconegudes per la seua labor intel·lectual i professional. Però van haver-hi altres dones educades en la Institució que, a més a més, van realitzar una gran labor humana i que van desenvolupar aquesta activitat durant la Guerra Civil i l'exili. Van ser dones, a dia d'avui, pràcticament desconegudes, però les vides de les quals varen ser tant o més interessants que la d'aquelles que en aquest treball reivindiquem.

El Comité, les residents, les professores i el personal auxiliar han sigut recordats, per a aquest estudi, per una de les seues protagonistes, María Luisa García Treviño, en l'entrevista que, per la seua rellevància, s'ha inclòs íntegrament en el llibre, en el seu idioma, el castellà.

El nombre aproximat de joves que van passar per Paiporta va ser de trenta. Encara que la mitjana d'estudiants i docents era de vint dones, que era la capacitat que tenia l'edifici. Una construcció perfecta que, entre d'altres característiques, disposava de calefacció radial i sòl de mosaic hidràulic de rajola xicoteta, que no va necessitar cap remodelació per a la instal·lació de les dependències necessàries per a la Residència.

A l'abril de 1938, el Comité del Grup Femení es redueix i s'intercanvien algunes responsabilitats, passant a denominar-se, Comissió directora de la Residència. Al desembre d'aqueix any, es nomena una segona Comissió integrada per Mercedes Maestre i María Moliner que, pràcticament acabada la guerra, va assumir la responsabilitat de continuar la labor de les residències de Paiporta i de la Casa de València –que va funcionar entre 1937 i 1939.

Com s'ha dit, malgrat que la documentació oficial i administrativa ubica la Residència a Paiporta, aquest projecte d'extensió cultural focalitzat cap a les dones a l'Hort de les Palmes, estava situat en plena Horta Sud de València, entre Paiporta i Picanya. Ambdues poblacions d'arrelament popular i molt solidàries amb la infància evacuada, sobretot aquesta última, que va acollir diverses colònies escolars, pioneres a protegir i instruir amb una moderna pedagogia a xiquetes i xiquets refugiats. Per tant, la comarca de l'Horta Sud, es va convertir en un espai modèlic per al Ministeri d'Instrucció Pública, a través dels horts, que van ser les millors llars provisionals de joves dones i centenars d'escolars durant la Guerra Civil.

La invisibilitat de les dones en la Guerra Civil espanyola té en el desmemoriament un doble vessant: la de la vida quotidiana i la de l'educació. La seua participació en la contesa des de la rereguarda va ser bàsica per a la continuïtat de la mateixa, on elles van exercir un paper actiu des de diferents àmbits.

Una vegada conclosa la guerra, l'Hort es converteix en un espai diferent. Es produeix un canvi radical i els seus propietaris festegen el colp d'estat militar, en el lloc que anteriorment havia sigut un model de llibertat i d'educació per a les dones que estaven sent preparades per a desenvolupar el millor de sí mateixes en la República en pau. Els crits de *Viva Franco* i *Arriba España*, es van escoltar durant molts anys cada 18 de juliol. També en determinades festivitats l'Hort era visitat per col·legis de congregacions religioses que l'utilitzaven per a anar d'excursió. Algunes fotografies documenten aquest fet. En elles veiem xiquetes que amb les seues mestres es fotografien al costat de les mateixes palmeres que anteriorment ho van fer les residents republicanes. Xiquetes que somriuen davant de la càmera com ho van fer, entre 1937 i 1939, dones plenes de somnis que van formar part del Grup Femení de la Residència d'Estudiants.

Per açò hem donat a aquest llibre el títol *Dones plenes de somnis*, perquè elles, quan va acabar la guerra, van continuar somiant per un futur millor. La coberta del llibre pertany a diverses estudiants que juguen en un jardí al croquet –una activitat promoguda com a joc col·lectiu per la República– en una colònia escolar de Paiporta, una d'elles va vestida igual que les dues joves que apareixen en la contracoberta del llibre, les germanes residents García Treviño, en l'Hort de les Palmes. Per a María Luisa García Treviño aqueixa etapa de la seua vida va ser com un paradís, una cosa única on va aprendre des de modals a cultura general gràcies a les professores. A totes elles va dedicat aquest llibre.

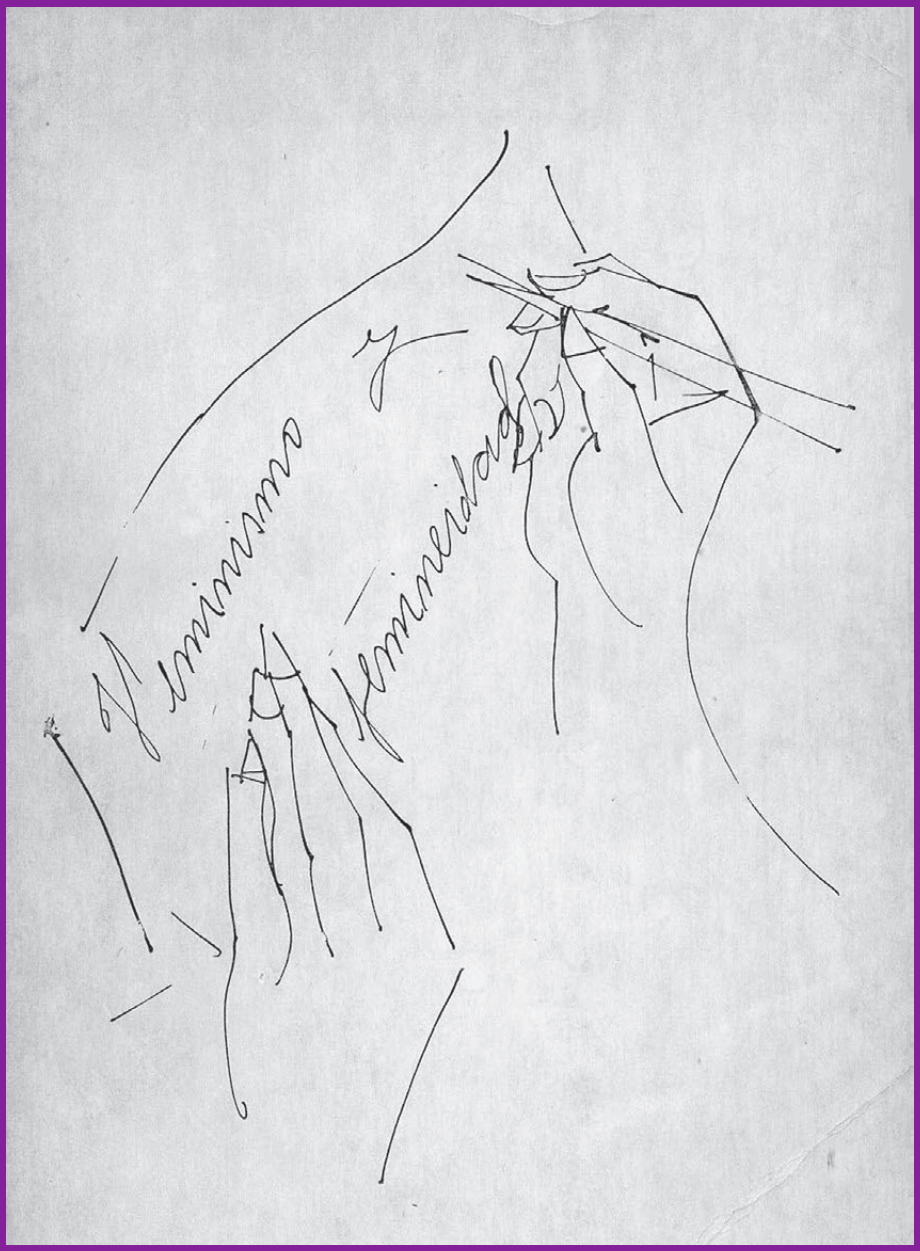

ARNÁIZ AMIGO, Aurora, *Feminismo y femineidad*, México, Talleres de Daniel Boldo, 1965.

27. BIBLIOGRAFIA

ÁLVAREZ SANTULLANO, Luis, "Junta para Ampliación de Estudios e Investigaciones Científicas", *Tierra firme. Revista de la Sección Hispanoamericana del Centro de Estudios Históricos,* n. 3-4, 1937, pp. 591-595.

ARNÁIZ AMIGO, Aurora, *Feminismo y femineidad*, México, Talleres de Daniel Boldo, 1965.

ARNÁIZ AMIGO, Aurora, *Retrato hablado de Luisa Julián*, Madrid, Compañía Literaria, 1996.

BERNÁNDEZ, A., "Enseñanza secundaria. Institutos Obreros", *Tierra firme. Revista de la Sección Hispanoamericana del Centro de Estudios Históricos*, n. 3-4, 1937, pp. 586-588.

BESÓ ROS, Adrià, "Les cases dels horts de tarongers", en: REY, Miquel del, *Alqueries, paisatge i arquitectura en l'horta*, València, Consell Valencià de Cultura, 2002, pp. 189-193.

BONET, J.M.; CASTILLO, F.; BENEITO, A., *Temps de guerra, 1936-39. Tomàs Ferràndiz. Centenari del seu naixement, 1914-2014*, Alcoi, Ajuntament, 2014.

BRAVO SÁNCHEZ, María Dolores, *Y sonaron las Campanas*, Barcelona, Bruguera, 1959.

CALANDRE HOENIGSFELD, Cristina, *El Doctor Luis Calandre Ibáñez. De la Junta para Ampliación de Estudios al exilio interior*, Guadalajara, Silente, 2008.

COSSÍO, Manuel Bartolomé, "Algunos datos sobre la Institución Libre de Enseñanza", *Escuelas de España. Revista de Pedagógica,* n. 28, abril, 1936, pp. 146-160.

CUEVA, Margarita de la; MÁRQUEZ PADORNO, Margarita (eds.), *Mujeres en vanguardia. La Residencia de Señoritas en su centenario, 1915-1936*, Madrid, Publicaciones de la Residencia de Estudiantes, 2015.

DELGADO MARTÍNEZ, María Ángeles (ed.), *Margarida Comas Camps, 1892-1972. Científica i Pedagoga*, Palma, Govern de les Illes Balears, 2009.

DOMENECH JIMÉNEZ, María Isabel, Tesis Doctoral: *Las maestras de la Guerra civil en el primer franquismo en la provincia de Alicante*, Universitat d'Alacant, 2016.

DOMINGO, Carmen, *Con voz y voto. Las mujeres y la política en España, 1931-1945*, Barcelona, Lumen, 2004.

"Emocionante relato de la Dra. Fuyola que se fugó de un campo de concentración franquista. Presenció la entrada de las tropas italianas en Alicante y luego estuvo prisionera de los invasores hasta que logró huir". *España Democrática*, n. 141, 1940.

EGAÑA, Iñaki, *Los crímenes de Franco en Euskal Herria, 1936-1940,* Tafalla, Txalaparta, 2009.

ESCRIVÁ MOSCARDÓ, Cristina, *La paz es nuestra. 30 mujeres de un infinito*, València, L'Eixam, 2007.

ESCRIVÁ MOSCARDÓ, Cristina; MAESTRE MARÍN, Rafael, *De las negras bombas a las doradas naranjas. Colonias escolares 1936-1939*, València, L'Eixam, 2011.

ESTEBAN MATEO, León, "La Institución Libre de Enseñanza en Valencia", *Revista Española de Pedagogía*, vol. 37, n. 144, 1979, pp. 95-130.

FREIRE, Justa, *Mi labor general y notas generales de la colaboración prestada a las Colonias Escolares de El Perelló*, Madrid, Los viejos papeles de Ángel Llorca. Bloque 6B, 6.1.1., FALL.

FUYOLA MIRET, Encarnación, *Mujeres antifascistas, su trabajo y su organización*, València, Ed. de las Mujeres antifascistas, 1937.

GATICA COTE, Daniel, "Una cárcel de posguerra. La Prisión Central de El Puerto de Santa María en 1940, los prisioneros gaditanos", *Revista de Historia de El Puerto*, n. 35, 2005, pp. 172-174.

GÓMEZ NADAL, Emilio, "La casa de la cultura", *Tierra firme. Revista de la Sección Hispanoamericana del Centro de Estudios Históricos*, n. 3-4, 1937, pp. 601-603.

Instituto Luis Vives, 1870-1970. Conmemoración de su primer centenario, Valencia, Talleres Gráficos Ripoll, 1971.

JIMÉNEZ-LANDI MARTÍNEZ, *Antonio, La Institución Libre de Enseñanza y su ambiente. Período de expansión influyente*, Madrid, Complutense, 1996.

Joan Comas Camps, de pedagog a antropòleg. Entrevista concedida a Matilde Mantecón. Mèxic, 1978, Menorca, Institut Menorquí d'Estudis, 2001.

LASTAGARAY ROSALES, Mª Josefa, *María de Maeztu Whitney. Una vida entre la pedagogía y el feminismo*, Madrid, La Ergástula, 2015.

LAVÍN, Mónica, *Cambio de vía*, México, Plaza & Janés, 1999.

LÓPEZ COBO, Azucena, "El 'espíritu de la casa' en la Residencia de Estudiantes. Características específicas del grupo de Señoritas", en: SÁNCHEZ RON, José Manuel y GARCÍA-VELASCO, José (coords.), *100 años de la JAE. La Junta para Ampliación de Estudios e Investigaciones Científicas en su centenario*, Madrid, Residencia de Estudiantes, 2010, pp. 531-549.

MAGALLÓN PORTOLÉS, Carmen, *Pioneras españolas en las ciencias. Las mujeres del Instituto Nacional de Física y Química*, Madrid, CSIC, 2004.

MANCEBO, Mª Fernanda, *La Universidad de Valencia en guerra. La FUE, 1936-1939,* València, Ajuntament de València, Universitat de València, 1988.

MANCEBO, Mª Fernanda; GARCÍA ESTEVE, Victoria, "El Patronato de Cultura de Valencia, 1931-1939", en: *Homenatge al doctor Sebastià Garcia Martínez*, vol. 3, València, Generalitat de València, Universitat de València, 1988, pp. 407-430.

MANCEBO, Mª Fernanda, "La incorporación de la Mujer en la Universidad de Valencia (1919-1939)", en: OLMOS, Vicent (coord.), *Aulas y saberes: VI Congreso Internacional de Historia de las Universidades Hispánicas, Valencia 1999*, vol. 2, València, PUV, 2003, pp. 125-134.

MARÍN ECED, Teresa, *La renovación pedagógica en España, 1907-1936*, Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1980.

Memoria correspondiente a los cursos. Junta para Ampliación de Estudios e Investigaciones Científicas, Madrid, JAE, 1930.

MARTÍ BOSCÀ, José Vicente; REY GONZÁLEZ, Antonio. "Emilio Navarro Beltrán y Mercedes Maestre Martí: Universidad, guerra y exilio", en: *Facultades y Grados. X Congreso Internacional de Historia de las universidades hispánicas*, València, PUV, 2010, pp. 59-72.

MODESTO, Juan, *Soy del Quinto Regimiento. Notas de la guerra española*, Paris, Librarie du Globe, 1974, p. 65.

NAVARRO TOMÁS, Tomás, "Archivos y Bibliotecas", *Tierra firme. Revista de la Sección Hispanoamericana del Centro de Estudios Históricos*, n. 3-4, 1937, pp. 598-601.

OLIVER CHIRIVELLA, Juan, *Historia de Paiporta. Crónica del siglo XX, 1900-1979. Una ciudad, su Ayuntamiento y sus gentes,* Paiporta, Ajuntament, 2011.

ONTAÑÓN, Elvira, "La educación de la mujer en el proyecto pedagógico de Francisco Giner de los Ríos", en: CUEVA, Margarita de la; MÁRQUEZ PADORNO, Margarita (eds.), *Mujeres en vanguardia. La Residencia de Señoritas en su centenario, 1915-1936*, Madrid, Publicaciones de la Residencia de Estudiantes, 2015, pp. 192-201.

PALACIOS BAÑUELOS, Luis, *Instituto-Escuela: historia de una renovación educativa*, Madrid, Ministerio de Educación y Ciencia, 1988.

PARELLO, Vincent, "Des camps de réfugiés espagnols de la guerre civile dans l'Hérault", *Mélanges de la Casa de Velázquez*, n. 41, 2011, pp. 233-249.

PASAMAR ALZURIA, Gonzalo; PEIRÓ MARTÍN, Ignacio, *Diccionario Akal de historiadores españoles contemporáneos, 1840-1980*, Madrid, Akal, 2002.

Patronato de Misiones Pedagógicas, septiembre 1931-diciembre 1933, Madrid, Aguirre Impresor, 1934.

PÉREZ-VILLANUEVA TOVAR, Isabel, *La Residencia de Estudiantes, 1910-1936. Grupo universitario y Residencia de Señoritas*, Madrid, Publicaciones de la Residencia de Estudiantes, CSIC, Acción Cultural Española, 2011.

PÉREZ-VILLANUEVA TOVAR, Isabel, *Educación y Feminismo. La Residencia de Señoritas (1915-1936)*. Conferencia 10 de diciembre de 2015.

PORTO UCHA, Ángel Serafín; VÁZQUEZ RAMIL, Raquel, *María de Maeztu. Una antología de textos*, Madrid, Dykinson, 2015.

Revisión del PGOU de Picanya, València. Estudio de paisaje. Anejo n. 2. Fichas descriptivas. Recursos y unidades del paisaje, Picanya, Ajuntament, p. 47.

RODRIGO, Antonina, *Mujer y exilio, 1939*, Madrid, Compañía Literaria, 1999.

RODRÍGUEZ LÓPEZ, Carolina, "Experiencias universitarias en torno a 1910", *Participación educativa. Revista cuatrimestral del Consejo Escolar*. n.15, 15 de noviembre de 2010, pp. 209-219.

SÁNCHEZ DURÁ, Dolores; VERDUGO MARTÍ, Vicenta, *El acceso de las mujeres a la Universitat de València, 1910-1960*, València, Unitat d'Igualtat de la Universitat de València, 2011.

SMYTH, Terence M., *La CNT al País Valencià, 1936-1937*, València, Eliseu Climent, 1977.

VÁZQUEZ RAMIL, Raquel, *Mujeres y educación en la España contemporánea. La Institución Libre de Enseñanza y la Residencia de Señoritas de Madrid*, Madrid, Akal, 2012.

VICENTE GUILLÉN, Antonio; BANET HERNÁNDEZ, Enrique, *La Escuela Normal de Murcia. 150 aniversario, 1844-1994*, Murcia, Editum, 1994.

VIÑAS, Ricard, *La formación de las Juventudes Socialistas Unificadas (1934 1936)*, Madrid, Siglo XXI de España, 1978.

ZAMACONA UGALDE, Concha, "La Residencia de Señoritas", en: ALCALÁ CORTIJO, Paloma; CORRALES RODRIGÁÑEZ, Capi; LÓPEZ GIRÁLDEZ, Julia, *Ni tontas ni locas, las intelectuales en el Madrid del primer tercio del siglo XX*, Madrid, Fundación Española para la Ciencia y la Tecnología, 2009, pp. 249-252.

ZULUETA, Carmen de; MORENO, Alicia, *Ni convento ni college. La Residencia de Señoritas*, Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Asociación de Amigos de la Residencia de Estudiantes, 1993.

POR BARRIOS

La casa de l'Hort de les Palmes acogió la residencia femenina de estudiantes. L-EMV

Exilio de Madrid a Paiporta

▶ El municipio albergó la residencia femenina de estudiantes de Madrid cuando estalló la Guerra Civil

Investigación
▶ L'HORTA SUD

A. CASTELLÓ PAIPORTA

■ «Era un lugar donde se formaba a mujeres para la república». Habla la investigadora Cristina Escrivà y se refiere a la Residencia de Señoritas de Madrid, que se trasladó a València y Paiporta en 1936 tras estallar la Guerra Civil. Sobre sus indagaciones disertó ayer en el Museu de la Rajolería en una conferencia programa con motivo de la Semana de la Dona.

La residencia de mujeres nació en 1915, en lo que eran las antiguas instalaciones de la residencia de estudiantes de la calle Fortuny de la capital, donde asistieron celebres personajes como Dalí o Buñuel. La primera directora fue María de Maeztu. En 1936, el gobierno, ministerios y proyectos educativos fueron evacuados a consecuencia del conflicto, acaparando Valencia gran parte de los organismos exiliados. La Residencia de Señoritas, que pasó a denominarse Residencia de Estudiantes Grupo Femenino, fue ubicada en València y Paiporta. En la Casa de la Cultura, en el 42 de la calle La Paz de la capital, se instalaron las jóvenes que estudiarían en la universidad, mientras que en la villa de l'Hort de les Palmes se asentaron chicas de entre 15 y 18 años.

Sello de la residencia.

Según apunta Cristina Escrivà, se eligió Paiporta por su buena conexión con València y porque en l'Hort de les Palmes, «las chicas podían tener un mayor contacto con la naturaleza para su huerto y la granja». La investigación detalla que las jóvenes, muchas de ellas de la burguesía republicana, recibían «enseñanza laica y liberal para formarse y luego desarrollar profesiones libres, muy distinta de la dogmática y religiosa».

La aportación de María Moliner

En total, había unas treinta chicas, aunque algunas de ellas ya iban a la universidad pero residían en Paiporta. A ellas se sumaron féminas de clase obrera que ingresaron en la residencia mediante becas, ya que era una institución de pago. Además de recibir la enseñanza acorde a su edad, las chicas iban de excursión, se bañaban en la balsa, practicaban educación física o hacían las labores de aquel colegio mayor que rompió la tranquilidad y monotonía del pequeño municipio dedicado a la huerta. En la última etapa de los tres años de permanencia en el Hort de les Palmes, la directora fue la lexicógrafa y bibliotecaria María Moliner.

La intención de Cristina Escrivà es seguir investigando para tratar de localizar a todas aquellas mujeres que aparecen en los archivos, o sus familiares, para detallar sus biografías y testimonios.

Levante, 10 de març de 2017.

28. AGRAÏMENTS

Han estat tantes les persones que directa o indirectament han col·laborat en aquest llibre, que és de justícia enumerar-les:

Adria Besó Ros
Alberto Olmeda Murgui
Alejandra Soler Gilabert
Alfred Ramos González
Amalia Alba
Amparo Mateu
Associació de Dones de Picanya
Carmela García
Carmen Sanchis Orrico
Carmen Zorita Díaz
Crespo Vicente (Família)
Cristina Calandre Hoenigsfeld
Encarna Tordera Baixauli
Francisco Gago Morales
Francisco Mezquita Broch
Gabriel Benavides Escrivá
Grup d'Investigació de l'Associació Cultural Institut Obrer
Iris Bellés Bellés
Isabel García Coll
Joan Morell Gregori
Joaquín Juan Baviera
Luis García Treviño
Manuel Chinea
María Asunción Prósper Tordera
María Asunción Tordera Moreno
María Brull Muñoz
María Luisa García Treviño
Maribel Albalat Asensi
Marilena García Cervera

Miguel Gálvez Rodríguez
Mónica García Boscá
Pascual Mezquita Broch
Pilar Piñón Varela
Rafael Maestre Marín
Rafael Ríos García
Ramón Montesa Benlloch
Romualda Puchalt Calabuig
Sergi Carrasco Linares
Suso Monrabal
Vicent Ciscar Chisbert
Vicenta Llorca
Víctor Benavides Escrivá
Víctor Fuentes Prósper

29. ARXIUS CONSULTATS

Per a analitzar el període entre 1936 i 1939 hem treballat basant-nos en fonts primàries de l'Arxiu de la Residència de Senyoretes, (Residencia de Señoritas. Fundación Ortega y Gasset-Gregorio Marañón, Madrid. ARSFJOGGM), fonts orals i documents gràfics, així com un buidatge de documents de l'època. Com a font secundària s'han consultat diversos estudis sobre la Residència de Senyoretes que abasten el període 1915-1936. A més d'aquestes i altres indagacions, s'han realitzat recerques a través d'internet, així com anant a investigar a les seus de les següents institucions:

Ajuntament de Picanya, València
Arxiu Associació Cultural Institut Obrer, Paterna, València
Arxiu Cristina Calandre (digital)
Arxiu de l'IES Lluís Vives, València
Arxiu de l'IES Ribalta, Castelló
Arxiu de la Residencia de Estudiantes, Madrid
Arxiu de Movimientos Migratorios (digital)
Arxiu General de la Administración, Alcalá de Henares, Madrid
Arxiu Guillermo Zuñiga, Madrid
Arxiu Històric de Gandia
Arxiu José Huguet, València
Arxiu Rafael Solaz, València
Arxiu Residencia de Señoritas. Fundación Ortega y Gasset-Gregorio Marañón, Madrid
Arxiu Rojo (digital)
Arxiu Walter Reuter, Mèxic (digital)
Biblioteca de la Universidad de San Diego, EEUU (digital)
Biblioteca Històrica de la Universitat de València
Biblioteca Nacional de España, Madrid
Biblioteca Nacional Hispánica (digital)
Fundació Salvador Seguí, València
Fundación Ángel Llorca, Madrid
Gaceta de la República (digital)
Hemeroteca de La Vanguardia (digital)
Hemeroteca del ABC (digital)
Hemeroteca Municipal de Madrid
Hemeroteca Municipal de València

Museu de la Rajoleria, Paiporta, València
Portal de Archivos Españoles, PARES (digital)

Els arxius personals consultats, corresponents a familiars de les residents, han estat:

Arxiu família de Josefa Disdier, Madrid
Arxiu família de María Luisa García, Madrid
Arxiu família de Pilar Coll, Mèxic (internet)
Arxiu família de Rafaela Torrijos, Madrid
Arxiu família germanes García Jarabo, Veneçuela (internet)

Les entrevistes realitzades han sigut a:

Encarna Tordera Baixauli. (Oral. Fotografies)
Joaquín Juan Baviera Paiporta, València. (Oral i video digital. Fotografies)
José María Tordera Moreno. (Oral. Fotografies)
María Asunción Tordera Moreno, Paiporta, València. (Oral. Fotografies)
María Brull Muñoz, Paiporta, València. (Oral. Fotografies)
María Luisa García Treviño, Madrid. (Oral. Fotografies)
Ramón Montesa Benlloch, Paiporta, València. (Oral i video digital. Fotografies)
Romualda Puchalt Calabuig, Paiporta, València. (Oral i video digital. Fotografies)

30. ÀLBUM FOTOGRÀFIC DE PAIPORTA

No hem volgut deixar passar l'oportunitat d'incloure en aquest llibre algunes imatges dipositades en el Museu de la Rajoleria, per veïns i veïnes de Paiporta. Una xicoteta selecció de fotografies, la majoria d'elles centrades en les seues dones.

Dona de Paiporta, anys 1920. Fons Abelardo Martínez Tarazona. MRP

Amparo Rúa, a l'esquerra, i Carme Tarin passejant pel Pont Vell, Paiporta 1929. Fons Amparo Delhom Rúa. MRP

Amparo Rúa, a l'esquerra, passejant amb una amiga, Paiporta 1930. Fons Amparo Delhom Rúa. MRP

Amparo Rúa en la barraca del tio Pere, Paiporta 1936. Fons Amparo Delhom Rúa. MRP

A l'esquerra Consuelo Torres y Consuelo Estupiñà camí a la plaça la font, Paiporta aproximadament anys 1940. Fons Estupiñà Torres. MRP

Paquita Moncholí, a l'esquerra, i Carmen Tarazona assegudes a la bassa de l'Hort de les Palmes. Fons Abelardo Martínez Tarazona. MRP

Grup d'amigues a la porta de l'Església de Sant Jordi, Paiporta 1927. Fons Inés Juan Rocatí. MRP

Ramón Yago, Carmen Yago i Elvira, Paiporta 1942. Fons Ramón Yago. MRP

Banda primitiva de Paiporta, aproximadament any 1932. Fons Adzavara. MRP

Grup de dones de Paiporta, anys 1930.
Fons Adzavara. MRP

Grup joves d'excursió a l'Hort anys 1930.
Fons Adzavara. MRP

Quatre amics en l'Hort de les Palmes, aproximadament anys 1950. Fons Adzavara. MRP

Dones de Paiporta encaixant taronges, aproximadament anys 1930. Fons Adzavara. MRP

Dones de Paiporta, aproximadament anys 1930. Fons Adzavara. MRP

Aquest llibre es va concloure
el 19 de desembre de l'any 2017,
84 anys després que les dones espanyoles
votaren per primera vegada.